

Identification of Islamic City Drivers by Interpretive Phenomenological Analysis or IPA¹

Zahra Kamelifar^{2*}, Mohammadreza Pourmohammadi² and Shahrivar Rustayi³

¹ PhD in urban planning, University of Tabriz, Tabriz, Iran

² Associate Professor, Department of urban planning, Faculty of planning and environmental sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran

³ Associate Professor, Department of urban planning, Faculty of planning and environmental sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran

* Corresponding Author: zahra.kamelifar@yahoo.com

ARTICLE INFO ABSTRACT

UPK, 2023

VOL. 6, Issue 4, PP, 68-89

Received: 07 May 2022

Accepted: 10 Jan 2023

Research Articles

KEYWORDS: Islamic city, interpretive phenomenology, Monotheism, Justice, Security

Introduction: Considering the huge volume of studies conducted in the field of Islamic city during the last century; The amount, variety and sometimes contradictions and fragmentation of the results of these studies on the one hand and the need to precisely answer the unanswered questions in this field on the other hand; Also, the necessity of principled action in order to formulate the theoretical foundations of the Islamic city, the importance of this research can be considered as an effort to explain the concept of the Islamic city. Accepting the fact that the existence of mosques, domes and minarets in the context of a city by itself cannot mean that the city is Islamic, makes it obvious that researchers should look for signs of Muslim life and patterns of an Islamic city in other elements and components that form not only the body, but also the spirit and identity of cities.

Methodology: The present study is an exploratory and qualitative research. This study aimed at finding the drivers of the Islamic city by examining the related documents and texts (Quran and Nahj al-Balaghah) through "interpretive phenomenological analysis". Such an interpretive approach consists of 4 steps. In the first and second stages of the analysis, contents related to the Islamic city were identified. The third stage is structuring the analysis. The list of themes obtained in the second stage was re-examined and the semantic clusters of the research were formed through abstraction, subsets, polarization and counting. Finally, in the last stage of interpretive phenomenology, by reviewing the general themes of the Islamic city and the semantic clusters related to it, the main drivers of the Islamic city were identified.

Results: The results of the study place the drivers of the Islamic city in three categories: monotheism, justice and security. According to the Qur'an and Nahj al-Balaghah, monotheism in the form of social capital and spiritual and Islamic governance, justice in the form of a healthy economy, charity, citizenship rights and balance in lifestyle and security in the form of social, economic, physical and environmental security are realized in Islamic cities.

Conclusion: Monotheism as the first driver, is a fundamental keyword in the realization of the Islamic school and a prominent feature in the appearance of Islamic cities and its inhabitants. The development of the concept of monotheism, which can

¹This article is taken from the doctoral thesis of Zahra Kamelifar under the guidance of Dr. Mohammad Rezapour Mohammadi and the advice of Dr. Shahrivar Raushi in the Department of Urban Planning, Faculty of Planning and Environmental Sciences, University of Tabriz.

Cite this article:

Kamelifar, Z., Pourmohammadi, M., & Rustayi, S.H. (2023). Identification of Islamic City Drivers by Interpretive Phenomenological Analysis or IPA. *Urban Planning Knowledge*, 6(4), 68-89. Doi: <https://dx.doi.org/10.22124/UPK.2023.22248.1760>

lead to the realization of the Islamic city, is formed in accordance with the works of the Islamic references through social capital and the realization of good spiritual governance. Justice is the second driver identified by the present study to explain the characteristics of the Islamic city. Apart from the religion of Islam and its persistent emphasis on the realization of the principle of justice among Muslims and the recommendation to its realization, justice is the key word and the main goal of all approaches and theories to achieve a livable and human-oriented city. Security, as the basis for the existence of any residential area and the continuation of the process of life and development, is the third identified driver for the realization of the Islamic city. In fact, the safe Islamic city is one of the objective structure of the Islamic cities' concept and the realization of Islamic ideas and any idealistic and justice-oriented ideas is reflected in the shadow of security.

Highlight:

- In the present study, the physical attitude, which is a kind of appearance description of the Islamic city, has been discarded and more attention has been paid to its meaning and existential concepts through reliable jurisprudential references.
- The methodology of this research to identify the drivers of the Islamic city through the references, focuses on "positions of a subject" and not on "positions of vocabulary utilization"

استخراج پیشران های شهر اسلامی به روش تحلیل پدیدارشناسی تفسیری

یا IPA¹

زهرا کاملی فر^{۱*}، محمدرضا پورمحمدی^۲ و شهرپور روستایی^۳

۱. دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

۲. دانشیار، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده برنامه‌ریزی و علوم محیطی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

۳. دانشیار، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده برنامه‌ریزی و علوم محیطی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

* نویسنده مسئول: Zahra.kamelifar@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

بیان مسئله: با توجه به حجم عظیم مطالعات انجام یافته در زمینه شهر اسلامی طی یکصد سال اخیر، تعداد، تنوع و گاهی تناقض و تشتت نتایج حاصل از این مطالعات از یک طرف و لزوم پاسخگویی صحیح به سوالات بی‌پاسخ موجود در این زمینه از طرف دیگر و همچنین ضرورت اقدام اصولی در راستای تدوین مبانی نظری شهر اسلامی، اهمیت این تحقیق می‌تواند اهمیتی در تبیین مفهوم شهر اسلامی تلقی گردد. پذیرش این مسأله که وجود مساجد، گنبدها و مناره‌ها در بافت یک شهر نمی‌تواند به معنای اسلامی بودن آن شهر باشد، این امر را بدهی می‌سازد که باید در عناصر و مؤلفه‌های دیگری که نه تنها کالبد، بلکه روح و هویت شهرها را می‌سازند به دنبال نشانه‌هایی از زیست مسلمانان و الگوهای یک شهر اسلامی بود.

هدف: این پژوهش به استخراج پیشران‌های شهر اسلامی از منابع معتبر فقهی (قرآن و نهج البلاغه) می‌پردازد.

روش: تحقیق حاضر از نوع اکتشافی و به روش کیفی انجام شده است. این پژوهش با بررسی اسناد و متون مرتبط (قرآن و نهج البلاغه)، از طریق "تحلیل پدیدارشناسی تفسیری" به دنبال یافتن پیشران‌های شهر اسلامی می‌باشد. چنین رویکرد تفسیری، شامل ۴ مرحله می‌باشد. در مرحله اول و دوم از تحلیل، مضامین مرتبط با شهر اسلامی مشخص گردید. سومین مرحله، ساختار دادن به تحلیل است. فهرست مضامینی که در مرحله دوم به دست آمده دوباره مورد بررسی قرار گرفته و خوشه‌های معنایی پژوهش از طریق انتزاع، زیر مجموعه بودن، قطب‌بندی و شمارش تشکیل شد. در مرحله آخر از پدیدارشناسی تفسیری، با بررسی دوباره مضامین کلی شهر اسلامی و خوشه‌های معنایی مرتبط با آن، پیشران‌های اصلی شهر اسلامی استخراج گردید.

یافته‌ها: نتایج بدست آمده از پژوهش، پیشران‌های شهر اسلامی را در ۳ دسته ی توحید، عدالت و امنیت قرار می‌دهد. بر اساس آموزه‌های قرآن و نهج البلاغه، توحید و وحدت در قالب سرمایه اجتماعی و حکمرانی معنوی و اسلامی، عدالت در قالب اقتصاد سالم، انفاق، حقوق شهروندی و تبادل در سبک زندگی و امنیت در قالب امنیت اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و زیست محیطی در شهر اسلامی تحقق پیدا می‌کنند.

نتیجه‌گیری: توحید به عنوان اولین پیشران، کلیدواژه‌ای اساسی در تحقق مکتب اسلامی و ویژگی بارز در چهره شهرهای اسلامی و ساکنان آن است. بسط مفهومی توحید که بتواند به تحقق شهر اسلامی به سهم خود منجر شود مطابق با آثار مرجع اسلامی از طریق سرمایه اجتماعی و تحقق حکمرانی خوب معنوی شکل می‌یابد. دومین پیشران شناسایی شده توسط پژوهش حاضر برای تبیین ویژگی‌های شهر اسلامی، عدالت می‌باشد. جدای از دین اسلام و تاکید همواره آن بر تحقق اصل عدالت بین مسلمانان و توصیه به تحقق آن؛ عدالت کلید واژه اساسی و هدف اصلی تمام رویکردها و نظریه‌ها برای تحقق یک شهر زیست پذیر و انسان مدار می‌باشد. امنیت به عنوان اساس وجود هر پهنه سکونتگاهی و ادامه یافتن روند و جریان زندگی و توسعه، سومین پیشران استخراج شده جهت تحقق شهر اسلامی می‌باشد. در واقع شهر امن اسلامی یکی از ساخت‌های عینی مفهوم شهر اسلامی است و تحقق ایده‌های اسلامی و هر ایده آرمان‌خواهانه و عدالت‌گرایانه در سایه امنیت است که نمود می‌یابد.

نکات برجسته:

- در پژوهش حاضر نگرش شکلی و کالبدی که به نوعی توصیفی ظاهری از شهر اسلامی است، کنار گذاشته شده و بیشتر بر معنا و مفاهیم وجودی آن از طریق منابع معتبر فقهی توجه شده است.
- شیوه این پژوهش جهت استخراج پیشران‌های شهر اسلامی از منابع مورد مطالعه، تمرکز بر "مواضع یک موضوع" دارد نه بر "مواضع کاربرد واژگان"

1 این مقاله برگرفته از رساله‌ی دکتری زهرا کاملی فر به راهنمایی دکتر محمد رضا پور محمدی و مشاوره دکتر شهرپور روستایی در گروه برنامه‌ریزی شهری دانشکده برنامه‌ریزی و علوم محیطی دانشگاه تبریز به انجام رسیده است.

ارجاع به این مقاله: کاملی‌فر، زهرا، پورمحمدی، محمدرضا و روستایی، شهرپور. (۱۴۰۱). استخراج پیشران‌های شهر اسلامی به روش تحلیل پدیدارشناسی تفسیری یا IPA.

دانش شهرسازی، ۴۶(۴)، ۶۸-۸۹. Doi: <https://dx.doi.org/10.22124/UPK.2023.22248.1760>

بیان مسئله

امروزه یکی از پدیده‌هایی که جامعه بشری در حال حاضر با آن مواجه است، "پدیده جهانی شدن" می‌باشد. ابعاد و دامنه‌های این پدیده آن قدر وسیع و گسترده است که تمام شئون زندگی بشری را در عرصه‌های مختلف علم، تکنولوژی، فرهنگ، اجتماع، سیاست و اقتصاد تحت تاثیر خود قرار داده تا جایی که برخی صاحب‌نظران آن را به عنوان بزرگترین و مهمترین رخداد تاریخ بشری یاد کرده‌اند. اینک تطبیق مداوم نظام شهری به عنوان نظام باز با شرایط و تحولات نوین بیرونی ایجاب می‌کند تا در عرصه جهانی شدن به نقش آفرینی نیروها و عواملی که بر سازمان فضایی و نظام شهری موثرند بیش از پیش توجه گردد. امروزه، جهان با سرعتی غیر قابل تصور در حال تغییر است و بررسی تحولات جهانی طی نیم قرن اخیر نیز حاکی از این است که شهر و شهرنشینی با تغییرات بنیادی کمی و کیفی رو به رو بوده و به تبع آن شهرها در کشورهای اسلامی از این رخدادها دچار تحولات اساسی شده‌اند، و این روند همچنان با شدت زیادی ناشی از پدیده جهانی شدن همچنان ادامه دارد (صفایی‌پور و سجادیان، ۱۳۹۴: ۱۹۴).

امروزه در جهان اسلام، بیشتر شهرها مسلمان نشین هستند و کمتر شهر اسلامی از لحاظ مفهوم واقعی مشاهده می‌شود. اختلاف طبقاتی شدید، آسیب‌های اجتماعی، آشفتگی جامعه و غیره حاکی از موضوع به فراموشی سپردن مبانی ناب اسلامی و نیز احاطه فرهنگ غرب بر زندگی مسلمانان است (جمالی نژاد و طلاکش، ۱۳۹۲). بنابراین چنین می‌نماید که تاکنون، در بیشتر کشورهای اسلامی، به تعالیم و دستورات واقعی دین اسلام توجه نشده و در نتیجه برداشت سطحی نگر و عوامانه از دستورات این دین الهی سبب شده که شاهد ناپایداری در توسعه شهرهای کشورهای اسلامی باشیم (رحیمی، ۱۳۸۶: ۹۱).

بنابراین، بنابر موارد برشمرده و با نظر به حجم عظیم مطالعات انجام یافته در زمینه "شهر اسلامی" طی یکصد سال اخیر؛ تعداد، تنوع و گاهی تناقض و تشتت نتایج حاصل از این مطالعات از یک طرف و لزوم پاسخگویی صحیح به بسیاری از سوالات بی پاسخ موجود در این زمینه از طرف دیگر؛ و همچنین ضرورت اقدام اصولی در راستای تدوین مبانی نظری شهر اسلامی، اهمیت این تحقیق می‌تواند اهمیتی در تبیین مفهوم شهر اسلامی تلقی گردد. پذیرش این مسأله که وجود مساجد، گنبدها و مناره‌ها در بافت یک شهر نمی‌تواند به معنای اسلامی بودن آن شهر باشد، این امر را بدیهی می‌سازد که باید در عناصر و مؤلفه‌های دیگری که نه تنها کالبد، بلکه روح و هویت شهرها را می‌سازند به دنبال نشانه‌هایی از زیست مسلمانان و الگوهای یک شهر اسلامی بود.

یکی از مشکلات اصلی در مطالعه شهر اسلامی، فقدان و عدم بهره‌گیری از یک روش مناسب در تبیین مؤلفه‌ها و ویژگی‌های آن است. پژوهش کیفی، عرصه‌ای است که به دلیل ماهیت انضمامی آن توانایی خدمت به عنوان زمینه‌ای تسهیل‌گر را در این مورد دارد. پژوهش کیفی، تفکرات و فلسفه‌هایی را که در پی توجه به تنوع و دیدگاه‌های مختلف هستند پذیرفته و تسهیل می‌نماید (پرز و کانلا، ۲۰۱۳). با توجه به این که هدف پژوهش حاضر شناخت ابعاد وجودی شهر اسلامی است بنابراین از پدیدارشناسی به عنوان فلسفه و روشی جهت کشف معنای آن استفاده خواهد شد. در پژوهش‌های انجام شده در زمینه‌ی شهر اسلامی، نگرش‌های شکلی و کالبدی بیش از نگرش‌های سرشتی و بن‌مایه‌ای بوده است. اما در پژوهش حاضر سعی خواهد شد که این نگرش شکلی و کالبدی که به نوعی توصیفی‌ظاهری از شهر اسلامی است، کنار گذاشته شده و بیشتر بر معنا و مفاهیم وجودی آن از طریق منابع معتبر فقهی (قرآن و سنت) توجه شود. در همین راستا، به کارگیری فلسفه و روش "پدیدارشناسی تفسیری" کمک‌کننده خواهد بود زیرا این نوع از پدیدارشناسی، فهم را محصول گفتگوی مفسر با متن می‌داند و معتقد است معنای متن چیزی جز توافق صورت گرفته میان افق معنایی مفسر و افق معنایی متن نیست. تحقیق حاضر به دنبال پاسخگویی به این سوال است که: پیشران‌های شهر اسلامی جهت بروز و تحقق شهر اسلامی کدامند؟

مبانی نظری

انواع رویکرد به شهر اسلامی

واژه "شهر اسلامی" به طور مکرر در محافل علمی، کتب و مقالات معماری و شهرسازی داخلی و خارجی بیان می‌شود. برخی افراد از بی توجهی به هویت شهر اسلامی نگران هستند و بر ضرورت بازگشت به ارزشهای شهر اسلامی تاکید دارند و در مقابل برخی افراد واژه شهر اسلامی را مرتبط با نیازهای امروز نمی‌دانند و یا حتی معتقدند که این واژه جعلی و بی محتوا است. آنچه پیش از

پرداختن به مدح و ذم شهر اسلامی ضرورت دارد، تبیین تلقی های مختلف از این واژه است. چه بسا کسانی که در مدح این مفهوم سخن می رانند، با مخالفان آن فهم و درک متفاوتی از واژه مشترک شهر اسلامی دارند. به تعبیر زبان‌شناسان اشتراک لفظی و اختلاف معنی رخ داده است. نظریه پردازان پیرامون مفهوم شهر اسلامی را میتوان به دو دسته عمده تقسیم بندی کرد. دسته اول که عمدتاً شرقشناسان بوده اند به مطالعه شهرهای تاریخی مسلمانان از بعد رویه ای و ماهوی پرداخته اند. خاستگاه اصلی مطالعه و بحث این دسته از محققان شهرهای موجود در تمدن اسلامی در طول تاریخ است که با نگاهی برون دینی به آن پرداخته شده است. دسته دوم که عمدتاً مسلمانان و محققان معتقد به دین اسلام بوده اند، تلاش کرده اند تا با اتکا بر دین و اصالت دادن به آن بازتاب اندیشه های اسلامی را در شهرهای موجود بیابند و یا برای شهر آرمانی در آینده بر پایه اندیشه های اسلامی نظریه پردازی کنند. اگرچه برخی از محققان را نمی توان به صورت مطلق در یکی از دسته های فوق محدود کرد، اما بیشتر آنها بر یکی از این رویکردها تمرکز بیشتری دارند.

بررسی مطالعات پیرامون شهر اسلامی دو رویکرد برون دینی و درون دینی را آشکار می کند. برخی مستشرقین مانند ویلیام مارسه^۱ (۱۹۲۸)، جورج مارسه^۲، ایرا لاپیدوس^۳ (۱۹۷۵)، رابرت حورانی^۴ (۱۹۷۰) و آندره ریموند^۵ (۱۹۹۴) و بعضی از محققان بین المللی شهر اسلامی که اصالتاً عرب هستند همچون جنت ابولقد^۶ (۱۹۸۷)، نزار الصیاد^۷ (۱۹۹۱) و ناصر ربط، دسته رویکرد اول قرار می گیرند. از سوی دیگر برخی محققان معتقد به دین اسلام شامل شهرسازان، معماران و اساتید علوم اسلامی که عمدتاً در کشورهای اسلامی زندگی می کنند، در دسته دوم یعنی نگاه درون دینی قرار می گیرند (خاتمی، ۱۳۹۸: ۱۵۹).

در دسته دوم سیدحسین نصر^۸ (۱۹۸۷) و تیتوس بورکهارت^۹ (۱۹۹۲) که بیشتر در حوزه فلسفه و حکمت اسلامی صاحب نظر هستند، شهر آرمانی برخاسته از اندیشه های اسلامی را در برخی آثار خود به تصویر می کشند و مشکلات کنونی شهرسازی و معماری اسلامی را تبیین و یا شهرهای سنتی جهان اسلام را با تکیه بر ارزشهای معنوی و دینی تفسیر می کنند. دسته دیگر رویکرد درون دینی، محققان شهر اسلامی هستند که با نگاهی درون دینی سعی در فهم رابطه متقابل اندیشه های اسلامی و شهرهای اسلامی دارند. محققانی مانند بسیم سلیم حکیم، هشام مرتضی، محمد نقی زاده، محمدرضا پورجعفر و احمد پوراحمد در این دسته قرار می گیرند. در جدول ۱ رویکردهای مختلف به شهر اسلامی و پژوهشگران کلیدی آن معرفی شده است.

جدول ۱

انواع رویکردهای مختلف به شهر اسلامی

نوع رویکرد	پژوهشگران کلیدی
رویکرد برون دینی (خوانش شهر اسلامی با تاکید بر فرم و عناصر کالبدی شهرهای مسلمانان-خوانش شهر اسلامی با تاکید بر ساختار اجتماعی - سیاسی شهرهای مسلمانان)	<ul style="list-style-type: none"> برخی مستشرقین صاحب نظر پیرامون شهر اسلامی: ویلیام مارسه، جورج مارسه، آندره ریموند، ایرا لاپیدوس، حورانی برخی پژوهشگران بین المللی در زمینه شهر اسلامی: جنت ابولقد، نزار الصیاد، ناصر ربط
رویکرد درون دینی (خوانش شهر اسلامی با تاکید بر احکام اسلامی-خوانش شهر اسلامی با تاکید بر عرفان اسلامی)	<ul style="list-style-type: none"> برخی پژوهشگران شاخص فلسفه و اندیشه اسلامی: سیدحسین نصر، تیتوس بورکهارت برخی پژوهشگران شاخص شهر اسلامی: بسیم سلیم حکیم، هشام مرتضی، محمد نقی زاده، محمدرضا پورجعفر، احمد پوراحمد برخی پژوهشگران شاخص معماری اسلامی: نادر اردلان، سامر عکاش، محمدکریم پیرنیا، هادی ندیمی، مهدی حجت، محمد علیآبادی، محمدرضا بمانیان، عبدالحمید نقره کار، اسپاهیچ عمر

برگرفته از: خاتمی، ۱۳۹۸: ۱۵۹

¹ Marçais W

² Marçais G

³ Lapidus

⁴ Hourani

⁵ Raymond

⁶ Abu-Lughod

⁷ Alsayyad

رویکرد برون دینی به شهرهای اسلامی

مستشرقینی که به مطالعه شهرهای مسلمانان پرداختن به دو دسته تقسیم می‌شوند. دسته اول که آغازگر نظریه پردازی پیرامون شهر اسلامی هستند، با کم توجهی به روند شکل‌گیری شهرهای مسلمانان، این شهرها را عمدتاً به عنوان یک محصول مورد کندوکاو قرار داده‌اند و سعی کرده‌اند که فرم و عملکرد بناهای اصلی شهر و ریخت‌شناسی بافت شهرهای مسلمانان را تبیین کنند. با گذشت چند دهه از این نگاه به شهر اسلامی، برخی منتقدان بر لزوم توجه به روند شکل‌گیری این شهرها و عوامل و نیروهای موثر تاکید کردند و نگاه‌های جدیدی در مورد شهر اسلامی شکل گرفت. این دسته از مستشرقین بیشتر بر ساختارهای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی شهر تاکید داشتند.

خوانش شهر اسلامی با تاکید بر فرم و عناصر کالبدی شهرهای مسلمانان: نظریه پردازی درباره فرم و عناصر کالبدی شهر در جوامع اسلامی توسط برخی شرق‌شناسان از اوایل قرن بیستم آغاز شد. اولین کار مدون و تاثیرگذار در این زمینه توسط یک محقق و استاد فرانسوی به نام ویلیام مارسه (۱۹۶۵-۱۸۷۲) انجام شد. ویلیام مارسه در سال ۱۹۲۸ مقاله‌ای با عنوان "اسلام‌گرایی و زندگی شهری" منتشر کرد که پس از او به طور مکرر مورد استفاده و استناد قرار گرفت. او در این مقاله این ایده را مطرح کرد که اسلام اساساً یک دین شهری است؛ به این معنی که برای بروز و ظهور خود نیازمند بستر شهر است و با کوچ‌گرایی و زندگی بدوی تناسبی ندارد. او در تایید این ادعا استدلال کرد که مناسک اسلامی همچون نماز جمعه و حجاب تنها در بستر زندگی شهری می‌توانند به شایستگی محقق شوند و براساس زندگی کوچ‌گرایی تنظیم نشده‌اند. ویلیام مارسه نهایتاً در نهایتاً در مطالعه خود سه عنصر مسجد جمعه، بازار و عنوان دومین مولفه این شهر شکل می‌گیرد و در نهایت این شهر نیازمند حمام عمومی برای آماده کردن مومنان برای نماز است (مارسه، ۱۹۲۸). در نگاه جورج مارسه مسجد جامع به عنوان مرکز سیاسی، مذهبی و فکری شهر در مرکز شهر قرار دارد و توسط بازارها احاطه شده است حمام عمومی را لازمه شهر اسلامی دانست (آلدوس، ۲۰۱۳). سمیه فلاح در مطالعه‌ای نظرات برخی از مستشرقین را توضیح داده و محققان اولیه شهر اسلامی را به دو دسته مکتب مغرب و مکتب دمشق دسته‌بندی کرده است. او در مطالعه خود افرادی همچون ویلیام مارسه، جورج مارسه، روبرت برونشویک و له تورنه که به مطالعه برخی شهرهای شمال آفریقا پرداختند را با عنوان مکتب مغرب و محققانی همچون ژان سواژ که درباره شهرهای خاورمیانه خصوصاً دمشق و حلب مطالعه می‌کردند را با عنوان مکتب دمشق نام برد (فلاح، ۱۳۹۰).

اولین و مهم‌ترین اشکالی که در نگاه اینگونه مستشرقین وجود دارد این است که با مرور و بررسی چند شهر محدود در شمال آفریقا یا خاورمیانه یافته‌های خود را به همه شهرهای اسلامی تعمیم دادند. به دلیل متفاوت بودن شهرهای بررسی شده توسط مستشرقین مختلف، تعاریف شهر اسلامی در این دوره تفاوت‌هایی جدی دارد (الصیاد، ۱۹۹۱). در نگاه این مستشرقین مفهوم شهر اسلامی عمدتاً با توصیف و بررسی فرم و عملکرد بناهای اصلی چند شهر در جوامع مسلمانان تعریف شد و به جای آنکه این مطالعات به‌عنوان بررسی چند شهر در جوامع مسلمانان معرفی شوند، عنوان شهر اسلامی را به خود گرفتند.

خوانش شهر اسلامی با تاکید بر ساختار اجتماعی-سیاسی: در چند دهه اخیر قرن بیستم، مفهوم شهر اسلامی توسط برخی محققان همچون لاپیدوس، کارل براون، کلود کاهن و اوین ویرت مورد تجدید نظر قرار گرفت. این دسته از مستشرقین با تاکید بر ابعاد جامعه‌شناختی و فرهنگی جوامع مسلمانان رویکردی جدید و البته عمیق‌تر از شهر اسلامی ارائه دادند (فلاح، ۱۳۹۰: ۳۶). ایرا لاپیدوس یکی از مهم‌ترین نظریه‌پردازانی است که در این رویکرد قرار می‌گیرد. کتاب "شهرهای مسلمانان پس از قرون وسطی" که توسط این محقق آمریکایی نگاشته شد، می‌توان آغاز این رویکرد جدید در مواجهه با پدیده شهر در جوامع اسلامی دانست. در مجموع نظر مثبتی راجع به تاثیر شریعت به همه ابعاد زندگی نداشت، به صورتی که در بخشی از نتیجه‌گیری خود چنین بیان می‌کند که بسط دادن شریعت به تقریباً همه مسایل اجتماعی باعث ایجاد یک لایه غیرتخصصی در اجرای وظایف حکومتی و قضایی شده است (لاپیدوس، ۱۹۷۵).

رویکرد درون دینی به شهر اسلامی

تقریباً همزمان با رویکرد اجتماعی-سیاسی برخی از مستشرقین به مفهوم شهر اسلامی، دو رویکرد دیگر در رابطه با شهر اسلامی شکل گرفت که بیش از هر چیز به رابطه اندیشه‌های اسلام و شهر اسلامی می‌پرداخت. به طوری که یکی بیشتر بر شریعت اسلام و نقش قوانین فقهی در شکل‌گیری شهر و دیگری بر معنویت و عرفان اسلامی تاکید داشت.

خوانش شهر اسلامی با تاکید بر احکام اسلامی: کتاب "شهرهای عربی - اسلامی؛ اصول برنامه ریزی و ساختمان سازی" نوشته بسیم سلیم حکیم در سال ۱۹۸۶ را می توان به عنوان شاخص ترین اثر در این جریان نام برد. نویسنده در این کتاب سعی می کند که نشان دهد چگونه قوانین برگرفته از فقه مالکی بر ساختار و فرم شهر و ساختمان ها تاثیر گذاشته است و به عنوان مثال به قوانینی اشاره می کند که وضع شده اند تا مشکلات بین همسایه ها را برطرف کنند. این اصول و قوانین میتوانند شامل موضوعات مختلفی همچون صدمه زدن به دیگران، محرمیت و احترام به ملک و دارایی دیگران باشند (حکیم، ۱۹۸۶). ابولقد سه مولفه اصلی که در فرآیند شکل گیری شهرهای مسلمانان تاثیرگذار بودند را به صورت زیر بیان کرد:

- ۱- تمایز بین اعضای امت و بیگانگان که باعث تمایز فقهی و فضایی محله ها و همسایگی ها میان مسلمانان و غیرمسلمانان شد.
- ۲- جدایی زن و مرد که باعث راه حل هایی خاص در نظام فضایی شد.
- ۳- سیستم شرعی مالکیت زمین که در برخی موارد با تاکید بر مالکیت فردی، حقوق عمومی را تحت الشعاع قرار می داد (ابولقد، ۱۹۸۷).

ابولقد این سه اصل را به صورت ذاتی اسلامی می داند و سپس علیه کارآمدی این سه مولفه استدلال می کند و آنها را مغایر اقتضات زمان کنونی بر می شمرد. بنابراین اینگونه نتیجه گیری می کند که به دلیل اینکه شرایط تحقق این سه اصل دیگر وجود ندارد، امکان اجازه بیان و خلق مجدد شهر اسلامی را نمی دهد.

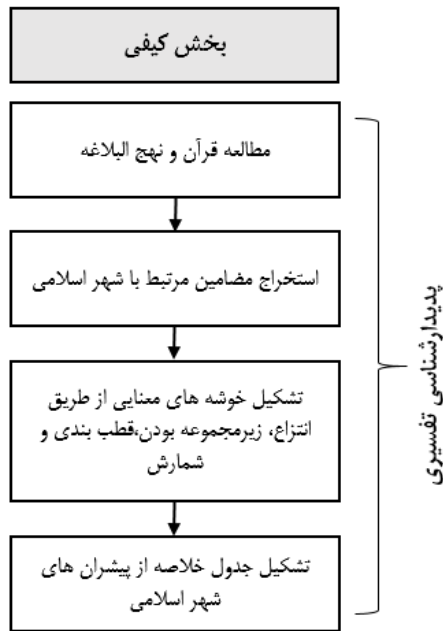
خوانش شهر اسلامی با تاکید بر عرفان اسلامی: این رویکرد بر معنویت و جوهر قدسی دین متکی است و معتقد است روح هنر اسلامی از جمله معماری و شهرسازی با لایه های عمیق دین گره خورده است و جستجوی آن در ظواهر و پوسته دین ناروا است. تیتوس بورکهارت را اولین نظریه پرداز هنر و معماری اسلامی در این رویکرد دانست که به نقد رویکردهای تاریخی از شهر اسلامی و همچنین نگاه شریعت محور در تبیین رابطه شهر اسلامی و اسلام پرداخت. او در کتاب "آینه خرد" مشکل اصلی مورخان و متفکران معاصر را در این می داند که می خواهند جهان شناسی و هنر مقدس را از منظر جدید و با معیارهای مدرن ارزیابی کنند (سرتیپی پور، ۱۳۸۷: ۹۱).

روش پژوهش

تحقیق حاضر از نوع اکتشافی و به روش کیفی انجام شده است. این پژوهش با بررسی اسناد و متون مرتبط (قرآن و نهج البلاغه)، از طریق "تحلیل پدیدارشناسی تفسیری" به دنبال یافتن پیشران های شهر اسلامی می باشد. تحقیق پدیدارشناسانه را می توان دست کم با سه رویکرد متمایز انجام داد (سیمون^۱، ۲۰۰۰: ۱۶۲): ۱: تجربه زیسته (تجربه ویژه افراد درگیر موقعیت) ۲: تجربه نیابتی (جهان زیسته شخص پژوهشگر) و ۳: خصائص هستندگی (کشف معانی مندرج در متن مطالعه) (تئوری و عمل تفسیری) (پرتوی، ۱۶۹: ۲۰۰۸). در پژوهش حاضر از رویکرد سوم جهت استخراج پیشران ها استفاده شده است. روش تحلیل در IPA^۲ مبتنی بر یک روش تکرار شونده و استقرایی (یعنی از جزء به کل رسیدن) است (غفاری نسب، ۱۳۹۸: ۱۰۷). در شکل ۱ فرآیند اجرایی پژوهش و مراحل مربوط به پدیدارشناسی تفسیری مشخص شده است.

¹ Seamon

² Interpretative phenomenological Analysis

شکل ۱. فرآیند اجرایی پژوهش

مرحله اول و دوم (مضامین مستخرج از قرآن کریم و نهج البلاغه): برای انجام تحلیل کیفی مبتنی بر روش پدیدارشناسی تفسیری، ابتدا مضامین مرتبط با موضوع شهر اسلامی از منابع مرجع مرتبط استخراج گردید (مرحله اول و دوم از تحلیل پدیدارشناسی). به این معنا که آیات قرآن و خطبه‌ها، نامه و حکمت‌های نهج البلاغه مرتبط با موضوع شهر اسلامی، صرفاً بر اساس محتوای درونی خود آنها مطالعه و مورد تدقیق قرار گرفت. این روش به معنای اندیشیدن در جزئیات و کلیات و در نتیجه استنباط اشارات و لطایف معنایی منابع مورد مطالعه است. شیوه این مقاله به این جهت متمایز است که تمرکز بر "مواضع یک موضوع" دارد نه بر "مواضع کاربرد واژگان". لازم به ذکر است که جهت ترجمه آیات قرآن، از ترجمه استاد حسین انصاریان در دانش‌نامه اسلامی بهره‌گیری شده و سپس جهت تفسیر آن‌ها از تفسیر نور محسن قرائتی استفاده شده است.

مرحله سوم (تشکیل خوشه‌های معنایی مرتبط با شهر اسلامی): سومین مرحله از روش تحلیل پدیدارشناسی تفسیری یا IPA، ساختار دادن به تحلیل است. فهرست مضامینی که در مرحله دوم به دست آمده دوباره مورد بررسی قرار گرفته و خوشه‌های معنایی پژوهش از طریق انتزاع (یعنی در کنار هم قرار دادن موارد مشابه و ایجاد یک مضمون سطح بالاتر)، زیرمجموعه‌بندی (مشخص کردن این که یک مضمون می‌تواند زیرمجموعه‌مضمون‌های دیگر باشد)، قطب‌بندی (تشخیص مضمون‌هایی که جهت مخالف پیوستار را تشکیل می‌دهند) و شمارش (فراوانی مضمون‌هایی که به کار رفته است) تشکیل شد (جدول ۲).

جدول ۲

مضامین و خوشه‌های معنایی مرتبط با شهر اسلامی مستخرج از منابع مورد مطالعه

مضمون کلی	مضامین فرعی	خوشه‌های معنایی
توحید	توحید	• توحید، دوری از شرک، یکتاپرستی، وحدانیت خداوند، ایمان به خداوند
	نماز	• یکتا، شرک زدایی، ایمان به مبدا
	معاد	• نماز، اهمیت برپایی و اقامه نماز در جامعه، ترویج نماز
	وحدت	• معاد و ایمان به رستاخیز
توحید	وحدت	• وحدت مسلمانان، اهمیت وحدت در جامعه، دوری از تفرقه افکنی، مخالفت
	رهبری	• با فردگرایی و انزوا، اهمیت جمع‌گرایی، اهمیت مساله حج و تجمع مسلمانان، اخوت و برادری، جلوگیری از نزاع و برقراری صلح

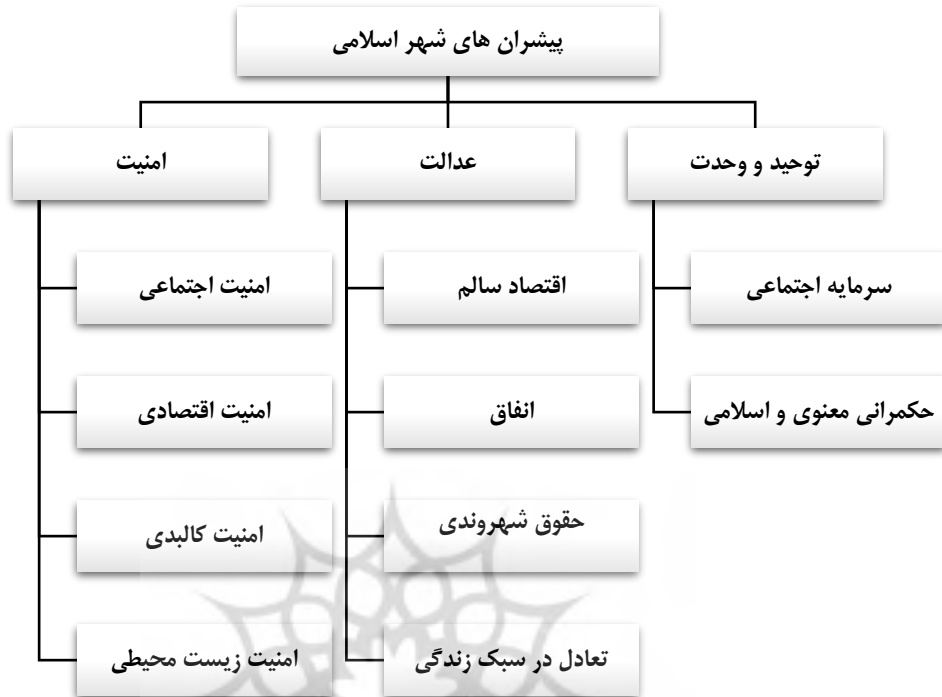

<ul style="list-style-type: none"> • نبوت، بعثت انبیا، اهمیت وجود رهبر در جامعه، پیروی از رهبری، پذیرش ولایت رسول خدا، پیروی از سنت پیامبر، پیروی از انبیا، امامت و تداوم جریان نبوت 		
<ul style="list-style-type: none"> • عدالت، عدالت و گشایش برای مردم، توزیع عادلانه امکانات عمومی، توزیع عادلانه و امنیت، توزیع عادلانه و جلوگیری از اختلاف طبقاتی، حفظ اموال عمومی و بیت المال، تقسیم عادلانه بیت المال • رعایت انصاف، اعتدال، میانه روی • برابری انسان ها، دوری از تبعیض و تعصبات، نفی تفکر نژادپرستی، دوری از برتری جویی، دوری از قوم گرایی • انفاق و بخشش، دوری از مال اندوزی، قرض دادن، وام دادن، قرض الحسنه 	<ul style="list-style-type: none"> • عدالت • انصاف • برابری • انفاق 	
<ul style="list-style-type: none"> • حمایت از محرومان، حمایت از فقرا، فقرزدایی، محرومیت زدایی، حمایت از مستضعفان، احسان به ایتام و مساکین، رسیدگی به طبقه محروم، توجه به طبقات پایین شهری و اختصاص بخشی از بیت المال • مادیات در کنار معنویات، تامین معاش، تامین رفاه مردم، استراحت و تفریح در کنار عبادت، توجه با مسائل مادی و رفاهی، توسعه طرح های معنوی، بهره برداری از زمین و نعمت ها، بهره گیری از امکانات حلال و پاکیزه، اهمیت تامین مسکن خوب در منطقه خوب، استفاده از تمایلات طبیعی در جهت گرایش به معنویات، ارتقای معنویات در جامعه، دوری از اسراف و استفاده نابجا از نعمت ها • توجه به اقتصاد سالم، دوری از ربا و حرام بودن رباخواری، حرام بودن رشوه و کم فروشی، جلوگیری از فساد اقتصادی، بهبود مالیات، جلوگیری از احتکار، گران فروشی و سود جویی، توجه به خرید و فروش اسلامی، کسب و کار حلال و پاکیزه، برنامه ریزی در تولید، صرفه جویی و ذخیره سازی، کنترل بر روند تولید و توزیع، برنامه ریزی و آینده نگری • رعایت حقوق دیگران، رعایت حقوق خانواده، استحکام روابط خانوادگی و خویشاوندان، تعاون با خویشاوندان، احترام متقابل اجتماعی، روابط و پیوند دوستی، رعایت حقوق همسایگی، رعایت و حفظ حریم خانه، ممنوع بودن توقف در کنار خانه مردم 	<ul style="list-style-type: none"> • حمایت از محرومان • مادیات در کنار معنویات • اقتصاد سالم و به دور از ربا • حقوق افراد 	عدالت
<ul style="list-style-type: none"> • اهمیت امنیت در جامعه • امنیت در محل سکونت • رابطه برادری و پیشگیری از نزاع و اختلاف، تعاون و تقسیم کار و مشارکت مردمی • امر به معروف و نهی از منکر، پوشش و حجاب و دوری از برهنگی • امنیت و توسعه رزق، امنیت و توسعه اقتصادی، تعاون اجتماعی، خودکفایی اقتصادی، تولید و کار و تلاش، ممنوعیت اسراف و مصرف گرایی، مصونیت اموال و مالکیت خصوصی • نظافت و پاکیزگی و استفاده از درختان و گیاهان، حفظ حیات وحش، جلوگیری از تخریب زمین و منابع، جلوگیری از انواع آلودگی ها 	<ul style="list-style-type: none"> • امنیت در جامعه • امنیت در محل سکونت • امنیت در اجتماع • امنیت در اقتصاد • امنیت در محیط زیست 	امنیت

برگرفته از: یافته های پژوهش

مرحله چهارم (استخراج پیشران های اصلی شهر اسلامی): در مرحله آخر از پدیدارشناسی تفسیری، با بررسی دوباره مضامین کلی شهر اسلامی و خوشه های معنایی مرتبط با آن، پیشران های اصلی شهر اسلامی استخراج گردید. نتایج بدست آمده از بخش کیفی پژوهش، پیشران های شهر اسلامی را در ۳ دسته ی توحید و وحدت، عدالت و امنیت قرار می دهد. بر اساس آموزه

های قرآن و نهج البلاغه، توحید و وحدت در قالب سرمایه اجتماعی و حکمرانی معنوی و اسلامی، عدالت در قالب اقتصاد سالم، انفاق، حقوق شهروندی و تعادل در سبک زندگی و امنیت در قالب امنیت اجتماعی و اقتصادی در شهر اسلامی تحقق پیدا می‌کنند (شکل ۲).

شکل ۲. پیشران‌های تحقق بخش شهر اسلامی مستخرج از قرآن و نهج البلاغه

برگرفته از: یافته‌های پژوهش

یافته‌ها و بحث

توحید

قرآن کریم و نهج البلاغه به طور صریح و یا غیر صریح، به توحید و وحدانیت خدای متعال اشاره می‌کنند. به طوری که قرآن سرتاسر، به مفهوم توحید پرداخته و در کلام حضرت علی (ع)، توحید که شالوده و اساس تمام معارف دینی است، از جایگاه والایی برخوردار است. در ادامه برای روشن تر موضوع، مفهوم توحید در شهر، در دو بعد چیستی شناسی (کالبد) و هستی شناسی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

توحید در بعد چیستی شناسی

بر اساس تفکر توحیدی، تمامی فضاهای شهری حامی و مکمل یکدیگرند و هیچ نوع برتری و ناحیه بندی در بین فضاهای شهری وجود ندارد؛ بدین معنی که در بین فضاهای شهری تناسبات و سلسله مراتبی وجود دارد که بودن هر کدام از این فضاها در کنار یکدیگر، یک کل واحد را به وجود می‌آورد. هم چنین شهر، با داشتن خط آسمانی منظم و کوتاه، و نیز، با شکسته شدن این خط آسمان توسط مسجد و شاخص شدن آن، از طرفی وحدت عناصر شهر را در کالبد و از طرف دیگر، یگانگی و وحدانیت خداوند را نشان می‌دهد. همان طور که در تفسیر آیه ۳۶ سوره نور نیز به این موضوع اشاره شده است که مکان‌ها یکسان نیستند و بعضی از آنها، بر بعضی دیگر برتری دارند. که در اینجا منظور مساجد است که باید از خانه‌های دیگر بهتر و برتر باشند.

موضوع مسجد به قدری در آیات الهی اهمیت دارد که خداوند در آیه ۱۷ و ۱۸ سوره مبارکه توبه صراحتاً می‌فرماید: "مشرکان را نرسد که مساجد خدا را آباد کنند؛ درحالی که به کفر خویش شهادت می‌دهند. آنانند که اعمالشان به هدر رفته و خود در آتش جاوداندند. مساجد خدا را تنها کسانی آباد می‌کنند که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و نماز برپا داشته و زکات داده و جز از خدا ترسیده اند؛ پس امید است که اینان از راه یافتگان باشند". لذا باید گفت که این آیات پس از نفی نقش مشرکان در بنای مسجد، تعمیر آن را مخصوص اهل ایمان می‌داند و سپس صفاتی را بیان می‌کند که در واقع پیش شرط‌های انتخاب مدیریت مسجد است. خداوند متعال در قرآن کریم برای افرادی که می‌خواهند مسجد بسازند شرط می‌گذارد، این شروط گویای آن است که ساختن مسجد از دیدگاه قرآن ارزش و اعتبار فراوانی دارد. مسجد، زمینه پاکی از پلیدی‌های جسمی و روحی است. در قرآن ارزش مکان‌ها، بسته به افرادی است که به آن جا رفت و آمد می‌کنند و ارزش یک مسجد به نمازگزاران آن است نه گنبد و گلدسته‌ی آن (سوره توبه) (اشاره به نقش محتوایی مسجد و نه کالبد آن). به این ترتیب رعایت اصل وحدت در کثرت از نظر کالبدی، علاوه بر این که طراح را باید به سمت اجتناب از ایجاد تک بناها و یا فضاهایی که "من" بگوید، فراخواند و مخالفت با فرد گرایی را در او رشد دهد، بایستی او را به سمت ایجاد فضاهایی که وحدت جامعه (امت) را در عیت کثرت (افراد) حفظ و تقویت نماید، هدایت کند. این به آن دلیل است که اولاً در اسلام و منابع مورد بررسی، جمع و جماعات از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و در ثانی فردگرایی، یکی از ویژگی‌های بارز تمدن مدرن غربی است که به جهت منشاء فلسفی، نمی‌تواند با تعالیم اسلام هماهنگی و همخوانی داشته باشد.

جهت گیری ساختمان‌ها رو به سمت قبله نیز، گونه‌ای دیگر از تجلی مفهوم توحید در کالبد و چپستی شهر است. قرآن نیز تأکید دارد که معماری و شهرسازی اسلامی باید با اهداف مکتبی سازگار باشد و جهت قبله فراموش نشود (۸۷ یونس). یعنی همه چیز در شهر باید تذکردهنده به یاد خداوند باشد. همان طور که خداوند در آیه ۴۴ سوره اسراء می‌فرماید: "هفت آسمان و زمین و هر چه در آن هاست همه به ستایش و تنزیه خدا مشغولند و موجودی نیست جز آن که ذکرش تسبیح و ستایش حضرت اوست ولیکن شما تسبیح او را فهم نمی‌کنید. همانا او بسیار بردبار و آمرزنده است". بنابراین، باید از هر چه ذهن انسان را از این مهم منحرف کند، اجتناب کرد و همه توجهات باید به سمت تسبیح برای یگانگی خداوند باشد.

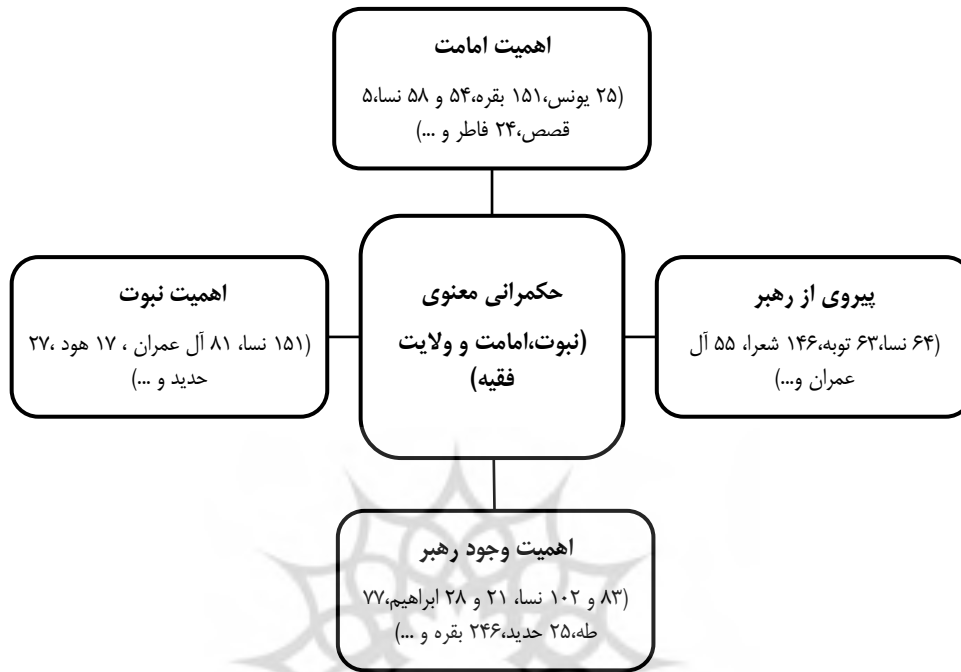
توحید در بعد هستی‌شناسی

موارد ذکر شده، مفهوم توحید را در بعد چپستی‌شناسی و یا کالبد شهر مورد توجه قرار می‌دهد در حالی که یکی از ابعاد تجلی مفهوم توحید در شهر، بعد هستی‌شناسی آن می‌باشد که در آن، به ارتباط بین مردم و کنش‌های فردی و جمعی آنان، اشاره شده است. حکمرانی معنوی و سرمایه اجتماعی از مهم‌ترین و پرتاکیدترین موضوعات مستخرج از منابع مورد بررسی در زمینه توحید در بعد هستی‌شناسی است که در ادامه به توضیح هر کدام پرداخته می‌شود.

حکمرانی معنوی و شهر اسلامی: از دیدگاه قرآن، عوامل متعددی در حفظ وحدت و همبستگی میان شهروندان موثر می‌باشد مثل: رابطه اخوت و برادری، اقامه نماز به صورت جماعت، انجام نظارت همگانی (امر به معروف و نهی از منکر)، انجام مناسک مذهبی و ...، که در این میان یکی از عوامل مهم در حفظ و بقای همبستگی اجتماعی، اقتدار حاکمیت است. قرآن کریم این خصیصه را در آیه ۵۰ نساء بیان کرده است. بر اساس این آیه، همه‌ی مومنان باید از خدای متعال و پیامبرش و آنان که مدیریت جامعه از سوی خدا به آنها سپرده شده است، اطاعت کنند. در پژوهش حاضر یکی از مهم‌ترین مضامینی که در منابع مورد مطالعه به آن تأکید بسیار شده، موضوع نبوت و امامت و پیروی از رهبری است. تبعیت و اطاعت محض مؤمنان از خدا و پیامبر و اولی‌الامر، اختلاف و نفاق را از بین می‌برد و از هرگونه تشمت و شکاف جلوگیری می‌کند. حاکمی که باید از او اطاعت شود، در زمان حضور، پیامبراکرم و یا ائمه معصوم می‌باشند. و در دوران غیبت، جانشینان ایشان و کسانی که از سوی ایشان به نصب عام تعیین شده‌اند. بر اساس آرای مفسران شیعی، اطاعت و تبعیت پس از رسول اکرم، جانشینان ایشان و اهل بیت می‌باشند. پس از ایشان عالمان دینی هستند که مسیر پیامبر و اهل بیت را دنبال کرده‌اند.

بنابراین، تبعیت از پیشوایان دین، که خود جزئی از دین و آموزه‌های دینی است، عامل ایجاد و بقای همبستگی اجتماعی می‌شود. همان طور که می‌دانیم از دیدگاه شیعه استمرار نبوت و امامت در عصر غیبت با تئوری ولایت فقیه امکان‌پذیر است و از طرفی امام جمعه شهر، تبلور اندیشه رهبری است. بنابراین نقش رهبری و ولایت فقیه در شهر را می‌توان در نقش و عملکرد امام جمعه، جستجو کرد. به بیان واضح‌تر، نقش امام جمعه در ایجاد وحدت و انسجام اجتماعی شهروندان و تحکیم آن، همان تجلی مفهوم وحدت و رهبری در سطح شهر است. به عنوان مثال ارتقای تقوای دینی و آگاهی بخشیدن به مردم در زمینه معارف اسلامی

و رویدادهای مهم اجتماعی سیاسی و روشنگری نسبت به ابعاد جنگ روانی دشمن، همبستگی و انسجام هر چه بیشتر در میان صفوف مردم، خنثی کردن شکاف و دو دستگی در جامعه و تجدید روح دینی و برادری و نشاط معنوی در میان شهروندان از مهم‌ترین موارد نقش امام جمعه در شهر می‌باشد.

شکل ۳. مصادیق مفهوم حکمرانی معنوی در شهر اسلامی
برگرفته از: یافته‌های پژوهش

سرمایه اجتماعی و شهر اسلامی: مفهوم وحدت و جمع‌گرایی می‌تواند به شکل "سرمایه اجتماعی" در شهر اسلامی تجلی پیدا کند. در واقع می‌توان گفت که مهم‌ترین سرمایه اجتماعی یک جامعه، موضوع وحدت، همبستگی و انسجام اجتماعی است. دین اسلام و تعالیم قرآنی یکی از اصلی‌ترین منابع غنی مولفه‌های سرمایه اجتماعی است. دین این قدرت را دارد که به صورت محسوس و نامحسوس، روابط و هنجارهای اجتماعی قوی مبتنی بر نفع فردی و جمعی همراه با نگاه عقلایی، خیرخواهی، اعتماد در روابط، عدالت محوری بر اساس رویکرد الهی و توحیدی برای زندگی دنیوی و اخروی جوامع انسانی تضمین کند. منابع مورد بررسی در پژوهش حاضر، اهمیت فوق‌العاده‌ای برای موضوع "اجتماع" قائل است و به همین خاطر احکام و شرایع خود از قبیل: حج، نماز، زکات، جهاد، انفاق و همین‌طور تقوای دینی را براساس اجتماع قرار داده است.

قرآن مردم را به اجرای دستورات خداوند دعوت می‌کند تا از این طریق علاوه بر پاکی و تعالی معنوی افراد، سعادت زندگی اجتماعی آن‌ها نیز تامین شود. در قرآن کریم در برخی از آیات از انسان‌ها خواسته شده که با تبعیت از شریعت اسلام با هم متحد باشند و به دور از تفرقه و اختلاف، زندگی اجتماعی خوبی داشته باشند (۱۵۳ و ۱۵۹ انعام، ۱۰۳ و ۱۰۵ آل عمران، ۴۶ انفال). در آیات دیگری از قرآن کریم مسلمانان دعوت میشوند به اینکه براساس انفاق و اتحاد، و به دست آوردن منافع و مزایای معنوی و مادی، اجتماعات خاصی را تشکیل دهند (۱۰ حجرات، ۲ مائده). این اجتماعات مشابه همان گروه‌های اجتماعی است که در مباحث جدید سرمایه اجتماعی با عنوان مشارکت اجتماعی مطرح می‌شود، با این تفاوت که گروه‌های اجتماعی مورد نظر اسلام فقط در چهارچوب موازین اسلامی و براساس تقوا و خیرخواهی ایجاد می‌شوند. آیه ۱۰۴ سوره آل عمران، مسلمانان را به تشکیل گروه‌هایی برای

گسترش کارهای خیر، امر به معروف و نهی از منکر فرا می خوانند. همچنین در آیه ۲ سوره مائده، مسلمانان به تعاون و مشارکت گروهی در کارهای خوب و مفید و براساس تقوا دعوت می شوند.

شکل ۴. مصادیق مفهوم سرمایه اجتماعی در شهر اسلامی
برگرفته از: یافته های پژوهش

عدالت^۱

عدالت به عنوان یکی از مهم ترین صفات فعل الهی است که می تواند کارکرد خود را در شهر و محل زندگی انسان، به ظهور برساند. وقتی انسان به خدا ایمان داشته و صفات او را شناخته و بداند که او عادل، بلکه عین عدالت است (تفکر توحیدی)، او نیز آینه تمام نمای صفت الهی شده و سعی در اجرای عدالت در تمام عرصه های زندگی دارد (۱۳۵ نساء). در نتیجه می توان گفت که عدالت اجتماعی در سایه توحید و تفکر توحیدی، استقرار می یابد (۸ مائده). نقش عدالت در ایجاد شهر مناسب زیست مسلمانان و تداوم حیات آن، نقشی بسیار حساس و حیاتی است، همان طور که حضرت علی (ع) می فرمایند: شهرها به چیزی مانند عدالت، آباد نمی شوند^۲ و عدالت در فراهم آوردن عوامل عمران و آبادانی، بی نظیر است^۳. علامه طباطبایی در مورد عدالت در شهر اسلامی می فرماید: آراسته ترین مکان ها، آنجاست که در آن عدالت باشد و از آن آبادتر نخواهی یافت (طباطبایی، ۱۳۶۱: ۱۴۹).

عدالت در بعد چيستی شناسی

رعایت عدل در ایجاد یک مجموعه عبارت است از انتخاب مکان و واگذاری نقشی خاص به هر عضو مجموعه شهر، ساختمان یا هر اثر انسانی به گونه ای که بهتر از آن ممکن نباشد. ارتباط بین عدالت اجتماعی و ارکان شهر شامل فضاهای فکری و رفتاری است که در فضای عینی شهر تجلی می یابد. بنابراین می توان مفاهیمی چون تعادل، هماهنگی و اندازه را از مصادیق و تجلیات

¹ Justice

^۲ میزان الحکمه، ج ۶، ص ۸۰.

^۳ غررالحکم و دررالکلم، ج ۶، ص ۶۸.

بارز عدل در کالبد شهر نام برد. بورکهارت عنوان می‌کند که سه صفت "وحدت"، "عدل" و "کرم" وجوه اصلی زیبایی اند و تقریباً زیبایی را معنی می‌کنند و این کیفیات را "وحدت"، "هماهنگی و توازن" و "کمال" می‌نامند، چرا که در ساحت هنر، عدالت به توازن و تعادل می‌انجامد (بورکهارت، ۱۳۷۲: ۵۴). مجموعه یا کالبد متعادل، مجموعه یا کالبدی است که انتظام آن بر اساس رعایت اصل "عدل" انجام شده باشد. اهمیت تعادل در پدیده‌ها به حدی است که نه تنها رعایت آن در تنظیم روابط اجزاء هر پدیده ضروری قلمداد می‌شود که فراتر از آن ایجاد تعادل بین قوانین حاکم بر آنها نیز از ضروریات توفیق در اهداف خلق پدیده‌ها تلقی می‌گردد. چنانچه بورکهارت می‌گوید: معماری باید اعتدال متوازن را نشان دهد و باید مانند یک بلور که بصورت صحیح تشکیل یافته است، یک نمونه کامل از ماده بی‌جان و حیات باشد (بورکهارت، ۱۳۷۲: ۵۲).

یکی دیگر از اصول تجلی عدالت در کالبد شهر اصل "هماهنگی" است. مراد از هماهنگی، تنظیم انواع ارتباطات دو یا چند شی، به گونه‌ای که منافی ارزش‌ها و عملکرد یکدیگر واقع نشوند و در راستای حصول به هدفی که ارتباطات آنها را به وجود آورده است، یکدیگر را یاری و تأیید نمایند. به عنوان مثال شکل دادن اشیاء مطابق با طبیعت و فطرت آنها نوعی از هماهنگی است که توجه به آن حاصلی زیبا خواهد آفرید. در شهرسازی، مبانی ارزش‌های فرهنگی، شکل، کالبد و عملکرد شکل دهنده فضاها، هماهنگی ویژه‌ای را طلب می‌نمایند تا کل شهر، پدیده‌ای منظم و متعادل را به منصفه ظهور برساند. هماهنگی کالبد و ارزش‌ها با هماهنگی فضاهای شهر و نیازهای انسان، هماهنگی کالبد شهر و طبیعت، هماهنگی اجزاء شهر با یکدیگر و با کل شهر، هماهنگی ارزش‌ها و عملکردها، هماهنگی شهر با اصول و ارزش‌های معنوی و هماهنگی آن با ویژگی‌های روانی و جسمی انسان و با اهداف زندگی آن بایستی به نحوی مورد توجه قرار گیرند تا حاصل کار تجلیگاه وحدتی باشد در عین کثرت. مهم‌ترین قسمت رعایت عدل در حوزه طراحی کالبد شهر و همچنین حوزه معماری، در نظر گرفتن جایگاه حقیقی انسان در طرح است، و این که فضای مصنوع طوری مکمل فضای طبیعی طراحی شود که بنا و ساختمان ضمن تأمین متناسب و عادلانه نیازهای مادی انسان‌ها، بستر و زمینه مناسب رشد و کمال روحی آنها را فراهم آورد و در همه موارد، انسان اصل باشد و بنا و ساختمان، وسیله.

عدالت در بعد هستی‌شناسی

اقتصاد سالم و شهر اسلامی: عدالت اجتماعی مقوله مجرد و ذهنی صرف نیست، بلکه امری واقعی و عینی در زمینه‌های مختلف است و نمود روشن این امر عینی، در تجلی یافتن آن در عدالت اقتصادی است. در واقع تبلور حکومت عدل و قوانین تأمین‌کننده عدالت را باید در بخش اقتصاد و معیشت جست و جو کرد، که خود جزئی از عدالت اجتماعی و لازمه آن به شمار می‌آید. در نظام اقتصادی اسلام، عدالت مفهوم ویژه خود را دارد، و دربرگیرنده عدالت در شیوه توزیع مواد اولیه و توزیع ثروت‌های تولید شده می‌شود. آنچه در سلامت بخشی نظام اقتصادی جامعه نقش بنیادی دارد، مسأله توزیع عادلانه منابع طبیعی و ثروت‌های اولیه است. اگر این منابع در انحصار افراد یا گروه‌های خاصی قرار گیرد، اختلاف طبقاتی پدید می‌آید و راه را برای زورمندان و زرمردان هموار می‌کند. لذا به اعتقاد شهید سیدمحمدباقر صدر "برخلاف اقتصاد سیاسی کلاسیک که در آن بحث تولید مقام اول را حائز است، در اسلام بحث توزیع، سرآغاز مطالعات اقتصادی بوده و مباحث تولید در مرحله بعدی قرار دارد".

بر اساس بررسی منابع مورد مطالعه، اسلام، نظارت بر ساختار اقتصادی جامعه و توجه به اقتصاد سالم را جهت تحقق عدالت ضروری می‌داند. به طوری که در آیه ۳۵ سوره اسراء، خداوند به ساختار اقتصادی سالم تأکید کرده و دقت در ترازو، وزن و محاسبات را عامل خیر و برکت و کم‌فروشی را عامل از بین رفتن خیر و برکت معرفی می‌کند. در این آیه به دور بودن بازار مسلمانان از تقلب و کم‌فروشی اشاره می‌شود. در تعالیم قرآنی، اهمیت اقتصاد سالم در تحقق عدالت تا بدان جاست که خداوند، اشاره به نظارت انبیا بر سلامت نظام اقتصادی کرده و کم‌فروشی را حرام اعلام می‌کند. زیرا نابسامانی‌های اقتصادی، سرچشمه‌ی از هم‌پاشیدگی نظام اجتماعی است. دوری از ربا و ربا‌خواری، یکی دیگر از فاکتورهای مهم در نظام اقتصادی سالم، از دیدگاه قرآن می‌باشد. ربا در دین اسلام یکی از گناهان کبیره است و مبارزه با ربا‌خواری و استقرار عدالت اقتصادی، از مهم‌ترین وظایف حکومت اسلامی است (۲۷۹ بقره).

قرآن کریم چندین بار و در فرازهای مختلف از آیات خود، به لزوم رعایت انصاف و عدالت در کسب و کار و رعایت توازن در تعاملات اجتماعی انسانها توصیه نموده است، از جمله در آیه ۱۵۲ سوره انعام می‌فرماید: "پیمانانه و وزن را به انصاف تمام دهید، ما هیچ کس را مگر به اندازه توانایش مکلف نمی‌کنیم. در ادامه همین آیه بر لزوم عدالت در گفتار و سخن گفتن و به هنگام قضاوت و

داوری کردن اشاره می کند و می فرماید: "چون سخن گویند دادگر باشید، گر چه بر علیه خویشاوندان خود و به ضرر ایشان باشد." در همین سوره و در ادامه آیه قبل، در آیه ۱۵۳ راه عدالت را، راه تقوی و صراط مستقیم معرفی می کند و همگان را از پیمودن مسیری غیر از راه مستقیم برحذر می دارد. همان مسیر عدالت ورزی و توازن و تعادل در امور است که در آیه قبل، کیفیت آن را مورد اشاره قرار داده است.

انفاق و شهر اسلامی: از آن جا که عدالت با همه قدرت و شکوه و تأثیر عمیق در مواقع بحرانی و استثنایی به تنهایی کارساز نیست، خداوند بلافاصله دستور به احسان نیز داده است؛ چون در این مواقع، جامعه نیاز به ایثار و گذشت و فداکاری دارد که با استفاده از اصل احسان باید تحقق یابد. رسیدگی به امور نیازمندان و توجه به مشکلات و گرفتاری های آنها در تعالیم اسلامی، از اهمیت ویژه ای برخوردار است، و پیشوایان دینی، نیز در این امر الگویی کامل برای مردم به شمار می آیند؛ چرا که رفتار آنها تجلی ناب آیات قرآنی می باشد. در اهمیت این موضوع، همین بس که امام علی(ع) در نامه ای به مالک اشتر می فرماید: "بخشی از وقت خود را برای مراجعه ی نیازمندان قرار ده، در آن وقت، خود را از هر کار دیگر فارغ گردان" (نامه ۵۳ نهج البلاغه). خداوند در آیات متعددی از قرآن کریم، به رسیدگی به فقرا، محرومان و طبقه پایین جامعه و لزوم توجه به آن ها تاکید می کند. اسلام حافظ شخصیت محرومان و فقرا (۲۶۲ بقره) و مکتب انسان دوستی است و فقر و محرومیت را حتی برای غیر مسلمان نیز نمی پسندد. در قرآن رسیدگی به محرومان یک وظیفه انسانی است حتی بر غیر مسلمانان (۲۷۲ بقره). در واقع در تعالیم قرآنی ایمانی ارزشمند است که همراه با کمک به فقرا باشد (۷ حدید). در عدالت اسلامی فقیر وجود دارد، اما به حال خود رها نمی شود، یعنی انفاق، زکات، صدقه و فطریه به ایشان پرداخت می شود. این موضوع با فلسفه اقتصاد لیبرالیستی که بازار آزاد را سرلوحه کار خویش قرار می دهد و اعتقاد دارد که نمی تواند برای فقرا کاری انجام دهد، متفاوت است. همچنین تفاوت آشکاری با فلسفه سوسیالیستی دارد که به دنبال ریش هکن کردن فقر از طریق نظام زندگی اشتراکی است. در شکل خلاصه ای از آثار اجتماعی اقتصادی انفاق در جامعه از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه نشان داده شده است.

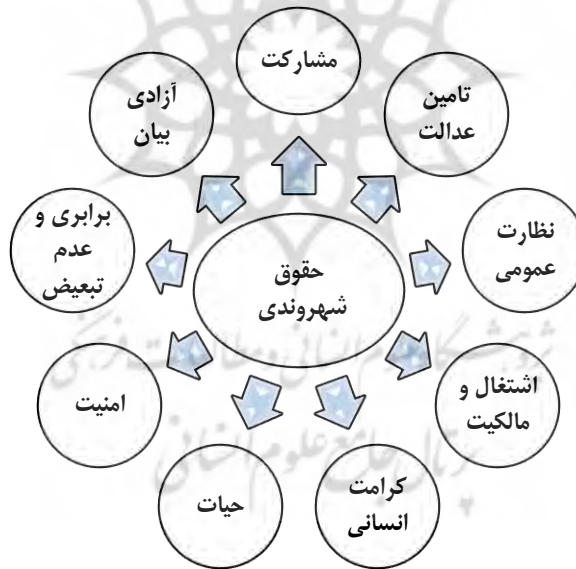

شکل ۵. آثار اجتماعی و اقتصادی انفاق در شهر اسلامی

برگرفته از: یافته های پژوهش

موضوع انفاق همان طور که از نظر اجتماعی و اقتصادی دارای کارکردهای فراوان و مهمی در زندگی روزانه و فعالیت‌های شهری داشته، از نظر کالبدی نیز در شکل و تولید فضاهای عمومی شهری اهمیت دارد. به طوری که شهرها را نه تنها از نظر اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی انسجام می‌بخشد، بلکه از نظر کالبدی نوعی پیوستگی و وحدت فضایی بین مناطق و محله‌های مختلف شهر به وجود می‌آورد. یکی از مصادیق انفاق که می‌تواند در شکل‌گیری و توسعه فضاهای شهری تاثیر گذار باشد، موضوع "وقف" است. تاریخچه این کار پسندیده در اسلام به بنا نهادن نظام وقف از سوی رسول خدا در شهر مدینه برمی‌گردد. سپس به پیروی از سنتی که از رسول اکرم باقی مانده بود، وقف، نقش بسزایی در عمران و آبادی شهرها ایفا کرد. به این ترتیب وقف در جهان اسلام و همزمان با رسالت پیامبر تحقق پیدا کرد، سپس حضرت علی (ع)، با عمران و آبادانی زمین‌های بایر، حفر چاه و ایجاد نخلستان، هم‌منافع این زمین‌ها را با عنوان وقف برای استفاده مستمندان قرار دادند و این روش و سیره پسندیده از سوی ائمه اطهار، علما، صالحین، افراد خیر و نیکوکار ادامه یافت (فضل الله همدانی، ۱۳۵۸).

حقوق شهروندی و شهر اسلامی: اسلام به عنوان آخرین و کامل‌ترین مکتب الهی اهمیت ویژه‌ای برای انسان قائل شده است به گونه‌ای که در قرآن، خداوند انسان را نه تنها به عنوان یک مخلوق همانند سایر مخلوقات بلکه به عنوان خلیفه و جانشین خود تعیین و مطرح نموده است (۳۰ بقره). این حاکی از شایسته و ظرفیت انسان در مدیریت و خلیفه شدن انسان در روی زمین است. لذا انسان از منظر قرآن نه تنها دارای حقوقی است بلکه امتیازاتی است که او را تا مرز خلیفه الهی پیش برده است. از این رو تعریف حقوق بشر غربی یک تعریف محدود بوده و مبنای آن، نگاه مادی به انسان است و این برداشت اشتباه موجب نظریه پردازی اشتباه در مورد انسان و حقوق و تکالیف وی شده است. از منظر قرآن، انسان موجودی است دو ساحتی و دو بعدی زیرا مرکب از جسم و روح می‌باشد (۹ سجده). بنابراین حقوق و تکالیف از آن جهت برای انسان قرار داده شده است که جانشین خدا در روی زمین است. انسانی که ذاتاً کریم خلق شده و باید کریمانه زندگی کند. حقوق شهروندی و حق به شهر از جمله حقوقی می‌باشد که در دین اسلام و تعالیم آن بسیار متعالی‌تر از غرب مطرح شده و حوزه‌های مختلف زندگی را شامل می‌شود (شکل ۶).

شکل ۶: حقوق شهروندی در شهر اسلامی از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه
برگرفته از: یافته‌های پژوهش

سبک زندگی و شهر اسلامی: عدالت ناظر بر جمیع امور بوده و به معنای در جای خود قرار گرفتن هر جزء و هر عضو و همچنین ایجاد تعادل می‌باشد. یکی از مصادیق بارز تعادل را می‌توان با عنوان تعادل در توجه به نیازهای انسان با تمرکز اصلی بر جنبه‌های معنوی و روحانی حیات، در عین تأمین نیازهای روانی و فیزیولوژیکی انسان دانست. تعالیم اسلامی با اتکا بر اصل بنیادین عدل، که هر موضوع و شی‌ای را در مکان خود نهاده و ارزشی به اندازه و درخور برای آن قائل است، در مقوله نیازهای انسان نیز به این امر اساسی (تعادل) توجه می‌نماید. به این ترتیب توجه متعادل به نیازهای مختلف انسان و تعادل و همخوانی و

ارتباطاتی که با جهان هستی دارد، یکی از مولفه های زندگی مسلمانی است که طبیعتاً بر شکل گیری مکان زندگی اش نیز تأثیری بنیادین خواهد داشت.

در مکتب اسلام، مادیات مقدمه ی معنویات است (۱۷۲ بقره). خداوند در قرآن کریم عبادت را در کنار سیاحت قرار داده است (۱۱۲ توبه) و بهره گیری از امکانات مادی را در کنار معنویات پسندیده می داند. تفسیر آیه ۷۲ سوره توبه، به بهره مندی از امکانات دنیوی مثل مسکن توجه دارد که مسکن خوب، وقتی ارزشمند است که در منطقه ی خوب باشد. در آیات ۷۲ سوره اعراف و ۸۷ سوره یونس، مسکن از از نعمت های ویژه الهی معرفی شده ولی همین رفاه و مسکن اگر از یاد خدا به دور باشد زمینه ی فساد می شود. علی (ع) در خطبه ۲۰۹ نهج البلاغه، اصلی کلی و برنامه ای عمومی را در مورد رعایت اعتدال در بهره گیری از مواهب زندگی، بازگو می کند و مخاطبان واقعی آن همه مسلمان ها در سراسر تاریخند. در این خطبه، افراط و تفریط در همه چیز نکوهیده است همان گونه که قرآن مجید می فرماید: امت اسلامی، امتی است (۱۴۳ بقره) معتدل و پیروان راستین اسلام و قرآن از افراط ها و تفریط ها دورند. در اسلام افراط و تفریط، محکوم و میانه روی شیوه پسندیده است (۲۹ اسراء). یکی از مصادیق رعایت اعتدال و میانه روی در منابع مورد بررسی، بهره مندی از امکانات حلال و پاکیزه، استفاده بجا از نعمت های الهی و دوری از اسراف است.

در آیه ی ۳۲ اعراف، راه رسیدن به خدا، ترک امور حلال و طیب نیست، بلکه استفاده ی بجا و رعایت قسط و عدل است. اسلام، هماهنگ با فطرت و آیین اعتدال است، به نیازهای طبیعی پاسخ مثبت می دهد، آنچه را مفید است حلال می شمرد و از آنچه ضرر دارد نهی می کند. آیه ۸۷ سوره مائده نیز اشاره به همین موضوع دارد که اهل ایمان باید از چیزهای پاکیزه و طیبات استفاده کنند. خوردنی ها، پوشیدنی ها و لذایذ حلال، برای انسان آفریده شده و محروم کردن خود از طیبات، یک تعدی و تجاوز است. در واقع قرآن کریم، حلال ها و حرام های الهی را بر اساس فطرت می داند و تأکید می کند برای اصلاح جامعه ابتدا باید امکانات حلال فراهم نمود و سپس برای امور حرام، محدودیت ایجاد نمود (۱۵۷ اعراف). اما باید توجه داشت که این بهره مندی از نعمت ها، باید بجا و دور از اسراف باشد. زیرا در قرآن، اسراف و استفاده نابجا از نعمت ها، زمینه ساز کفر (۱۲۷ طه) و صرفه جویی محبوب خداوند است (۳۱ اعراف). امیر مومنان، در نامه ۲۱ نهج البلاغه می فرماید: "از زیاده روی پرهیز و میانه روی پیشه کن". امام در این نامه، "زیاد" را به دوری از اسراف و تجمل پرستی تذکر می دهد که این کار برای همه مسلمانان نکوهیده است مخصوصاً برای حاکمان و منصوبین از طرف آنها.

امنیت^۱

قرآن، "امنیت" را به عنوان یکی از فاکتورهای مهم برای شهرو محل زندگی معرفی می کند و بهره مندی از نعمت ها و امکانات شهری، زمانی لذیذ و گوارا است که در فضای امن، آرام و بی اضطراب باشد. امام علی (ع) می فرماید: "بدترین وطن، وطنی است که ساکنانش در آن ایمن نباشند"^۲. خداوند در سوره مائده به حفظ امنیت در شهر ها اشاره می کند و وظیفه ی نظام و حکومت را، حفظ امنیت شهرها، روستاها، جاده ها و برخورد با متخلفان می داند (۳۳ مائده). در واقع یکی از تعاریف امنیت در قرآن، نشان دادن شهر امن است. شهری که در آن امنیت و آسایش است و روزی گوارای اهل آن از همه جا می رسد (۱۱۲ نحل). این آیه به شهر مطلوبی اشاره دارد که از مشخصات آن زندگی توأم با امنیت، صلح و رزق فراوان بوده و کفران این نعمت ها، ساکنان شهر را به ترس و گرسنگی مبتلا کرده است. در تفسیر این آیه، امنیت و آرامش در رأس نعمت ها و زمینه ی توسعه در رزق و اقتصاد جامعه می باشد. در آیه ۱۸ سوره ی سبا، امنیت، به عنوان یکی از نعمت های ویژه ای است که خداوند به قوم سبا، اعطا نموده و وفور نعمت همرا با امنیت، محیطی مرفه برای ساکنان سبا فراهم کرده بود. از دیدگاه قرآن کریم در انتخاب محل سکونت، یکی از مهم ترین مسائل، امنیت است. "پس چون بر یوسف وارد شدند، یوسف پدر و مادر خود را در آغوش آورد و گفت: به شهر مصر در آید که ان شاء الله ایمن خواهید بود" (۹۹ یوسف).

خداوند در قرآن کریم دو بار، از شهر مکه سوگند یاد می کند. "ای رسول بگو من مأمورم که منحصرأ خدای این بلد (مکه معظمه) را که بیت الحرامش قرار داده و آن خدا مالک هر چیز عالم است، پرستش کنم و باز مأمورم که از تسلیم شدگان فرمان او باشم" (۹۱)

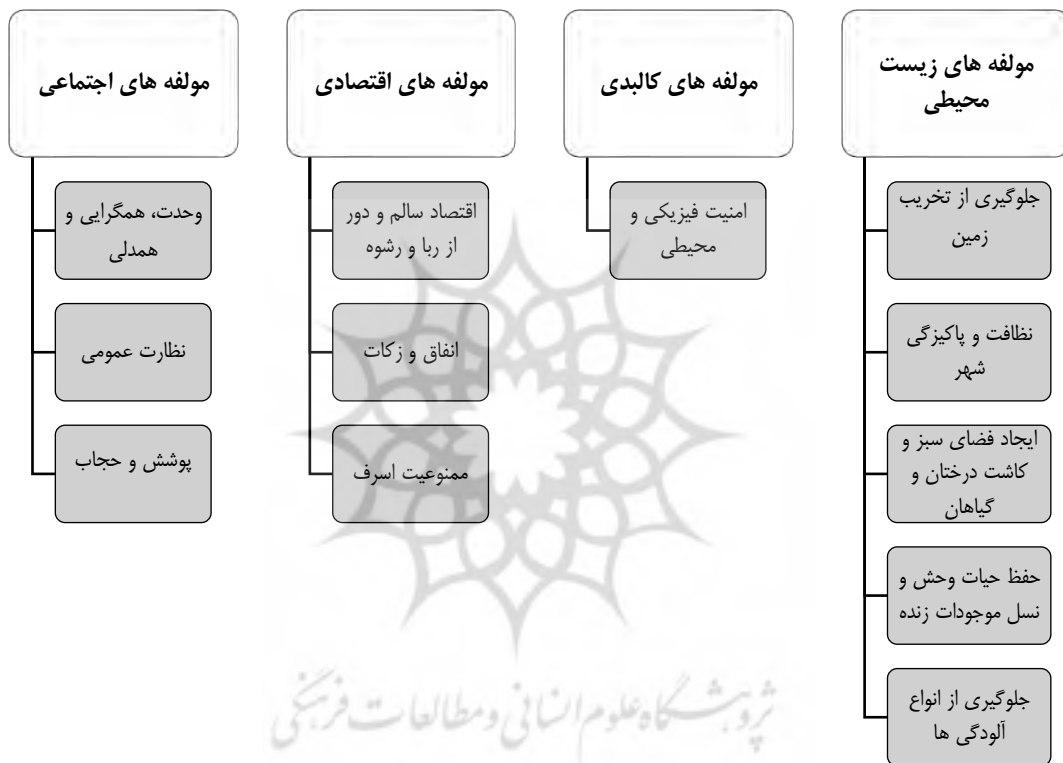
¹ Security

^۲ غررالحکم و دررالکلم، ج ۵۷۱۲

(نمل). " سوگند به این بلد (کَه معظّم و مسجد کعبه محترم)" (۱ بلد). " و سوگند به این شهر ایمن" (۳ تین). همانطور که در آیات فوق ، مشاهده می شود؛ یک شهر می تواند به قدری تقدس یابد که خداوند به آن سوگند یاد کند .از امتیازات اسلام آن است که یک منطقه از زمین را منطقه‌ی امن قرار داده است(۹۷ آل عمران). شهر مکه از دیرباز مورد احترام بوده است؛ اما علاوه بر این سوگندها دو ویژگی دیگر نیز به تقدس آن افزوده است: سکونت پیامبر در مکه و ویژگی امنیت این شهر.

برای بررسی مفهوم امنیت در شهر، ابتدا لازم است بدانیم که از منظر قرآن، این امنیت و آرامش در سایه ایمان و عدالت تحقق پیدا می کند. خداوند در قران کریم، دستاورد جامعه نبوی را، نظامی متعادل و با امنیت می داند(۴۹ انعام). در آیه ۸۱ سوره انعام، امنیت روحی انسان ها ، در سایه توحید و تفکر توحیدی تحقق می یابد. همچنین در آیه ۶۰ بقره، توزیع منظم و عادلانه، مایه امنیت و مانع پیدا شدن اختلافات در سطح جامعه است. بنابراین از اصلی ترین الزامات تحقق امنیت در سطح شهر، می توان به تفکر توحیدی و در سایه آن عدالت اشاره کرد که شامل عوامل گوناگون و تاثیر گذاری است.

بر اساس یافته های پژوهش، انواع مولفه های موثر در تامین امنیت در سطح شهر اسلامی در شکل ۷ نشان داده شده است.

شکل ۷. مولفه های تبیین کننده امنیت شهر اسلامی از منظر قرآن و نهج البلاغه
برگرفته از: یافته های پژوهش

مولفه های کالبدی و امنیت شهر اسلامی: خداوند باری تعالی در آیات مختلف قرآن، اشاره هایی به نحوه ایجاد ساختمان و مسکن می کند که نشان دهنده اهمیت امنیت فیزیکی و محیطی است. برای مثال در آیات ۸۰ و ۸۱ سوره نحل خداوند به خانه انسان ها به عنوان پناهگاه امن تأکید می کند و با توجه به قابلیت مناسب دفاع و امنیت در پایکوه ها، با اشاره به موضوع غارنشینی، بر سکونت در مناطق مرتفع تأکید می کند .همچنین، در آیه ۱۷ سوره کهف، و آیه ۸۷ سوره یونس بر ساخت وساز خانه رو به قبله و آفتاب گیری آن ها (جهت تامین امنیت) تأکید می کند. " و به موسی و برادرش وحی کردیم که در مصر، برای قوم خودتان خانه هایی آماده کنید و خانه هایتان را مقابل هم (یا رو به قبله) بسازید و نماز به پا دارید و به مؤمنان بشارت بده "(۸۷ یونس). همه این ها بر امنیت فیزیکی و توصیه های خداوندی در این زمینه دلالت می کند. قران کریم، طراحی محیط و کالبد را موثر بر تامین امنیت می داند و در واقع این آیه ،معماری و شهرسازی اسلامی را سازگار با اهداف مکتبی می داند و به کالبد شهر و چگونگی طراحی آن در جهت حفظ امنیت شهروندان اشاره دارد. زیرا از دیدگاه قرآن، خانه های مقابل یکدیگر، از نظر تمرکز، حفاظت، نظارت و انس

با هم مناسبتر است. جیکوبز^۱ (۱۹۶۱) نظریه پرداز بزرگ شهری، در تبیین امنیت شهری به تعامل فضای فیزیکی و فرآیندهای اجتماعی که محیط را می سازند توجه نموده و بر فعال بودن فضا به عنوان عاملی در ایجاد یک محیط امن و موفق تأکید می کند. وی ایجاد حرکت، استفاده های فعال از سطح خیابان و فعالیت های خیابانی و مراقبت های طبیعی از این فعالیت ها را به عنوان مؤلفه هایی برای ساختن یک محیط خوب شهری قلمداد می کند. نظریه CPTED2 (نظریه پیشگیری از جرم از طریق طراحی محیطی) در دهه ی ۶۰ میلادی در آمریکا (که تحت تاثیر اندیشه های جفری و جین جاکوبز مطرح شد) بر این ادعا استوار است که می توان با طراحی مناسب و کاربری مؤثر از محیط بر بهبود کیفیت محیط زندگی ناشی از ترس از جرم غلبه نمود.

مؤلفه های زیست محیطی و امنیت شهر اسلامی: در دین اسلام حفاظت از محیط زیست که نسل امروز و نسل های بعدی باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، یک وظیفه دینی تلقی می شود. درست است که خداوند به انسان اجازه داده است تا از طبیعت استفاده کند و طبیعت را مسخر انسان نموده است (۱۲ نحل) اما از سویی دیگر او را از فساد، ضرر، اتلاف و... نهی کرده است. مؤلفه های زیست محیطی یکی از عوامل ایجاد امنیت در شهر است به ویژه این که در ایجاد آشفستگی و حس ترس در فضای شهری تأثیرگذار هستند. در آیه ۴ مدثر، نظافت و پاکی در کنار توحید و تکبیر، نشانه ی توجه دین به پاکیزگی است. قرآن کریم در آیه ۱۵ سوره سبا نیز به نظافت و پاکیزگی شهر اشاره می کند. انسان جانشین و خلیفه خداوند در استعمار، عمران و آبادانی زمین است (۳۰ بقره) جانشینی و خلافت ایجاب می نماید که او امانت زمین را به نیکویی حفظ نموده و آنرا از هرگونه تخریب و فساد مصون نگه دارد و با دانش و علم نسبت به بهره‌وری و عمران زمین بکوشد و فضای زیست محیطی موجودات دیگر را تضمین نماید و امکان بهره‌وری همگانی و همیشگی را برای همه موجودات در زمین فراهم آورد.

توجه و اهتمام به محیط زیست در منطق امام علی (علیه السلام) از چنان اهمیت و جایگاهی برخوردار است، که در ابتدای خلافت ارزشمند و با برکت خود خطاب به مسلمانان این چنین بیان می دارد: "از خدا نسبت به بندگان و شهرهایش پروا کنید، زیرا دارای مسئولیت هستید حتی نسبت به زمین ها و حیوانات" (خطبه ۱۶۷). این حدیث ارزشمند وظایف انسان ها را در برخورد با طبیعت و جنبندگان موجود در آن مشخص می کند تا اینکه افراد بر اساس هوای نفس و خواسته های زیاد طلبانه برخورد نمایند، بلکه شایسته و لازم است، قانون تقوای الهی را حتی با حیوانات مراعات کنند.

مؤلفه های اجتماعی و امنیت شهر اسلامی: ایجاد امنیت در اجتماع، از جمله عرصه هایی است که در آیات قرآن کریم مورد توجه قرار گرفته است. خداوند از وجود امنیت اجتماعی در میان قوم سبا (۱۵ و ۱۸ سبا)، قوم ثمود (۱۴۱ و ۱۴۶ شعرا)، شهرهای مدینه (۲۶ انفال) و مکه (۵۷ قصص) و مملکت مصر (۹۹ یوسف) سخن گفته است. تا به این وسیله معنای تحقق امنیت اجتماعی در شهر اسلامی را در مخاطبان القا کند. خداوند برای ایجاد این امنیت، راهکارهایی بیان فرموده است که برخی از آن ها عبارتند از: ایجاد رابطه برادری بین مومنان (۱۰ حجرات)، حل اختلافات و نزاع های اجتماعی (۱ انفال، ۲۱۳ بقره، ۹ حجرات)، پیشگیری از نزاع و اختلاف (۴۶ انفال)، رعایت حجاب و عفاف (۳۰ و ۳۱ نور)، اجرای فریضه امر به معروف و نهی از منکر (۱۰ آل عمران، ۱۱۲ توبه، ۱۵۷ اعراف، ۷۹ مائده، ۱۱ حج). نظارت عمومی یا همان امر به معروف و نهی از منکر، یکی از عوامل مهم و مورد تأکید تعلیم اسلامی، جهت حفظ امنیت در سطح شهر است. این فریضه مهم، جهت جلوگیری از بروز ناهنجاری اجتماعی و فساد در جامعه و برپایی جامعه ای سرشار از فضایل و پاسداری از ارزش های انسانی، از ضروریات اسلام می باشد. در سوره آل عمران، نام کسانی که به عدالت دعوت می کنند و امرین به معروف و نهی از منکر، در ردیف انبیا برده شده است (آیه ۲۱) و امر به معروف و نهی از منکر به قدری مهم است که انجام آن معیار امتیاز امت هاست (آیه ۱۲۱). گذشته از عنایت خاص قرآن کریم به این موضوع، در نگاه امیرالمؤمنین علی علیه السلام، امر به معروف و نهی از منکر جایگاه ممتاز و ویژه‌ای دارد. آن حضرت امر به معروف و نهی از منکر را عنایت دین، قوام شریعت و با فضیلت ترین اعمال بندگان خدا توصیف می نماید که حتی از جهاد در راه خداوند نیز بالاتر است (حکمت ۳۷۴). از دیدگاه آن حضرت این دو فریضه برکات فراوانی در جامعه اسلامی به دنبال دارد و در مقابل ترک آنها مستوجب نزول بلا و خطرات زیادی است.

مؤلفه های اقتصادی و امنیت شهر اسلامی: یکی از ابعاد مهم موضوع امنیت، بعد اقتصادی آن است که با توجه به اهمیت موضوع معیشت و اقتصاد در حیات مادی و معنوی انسانی، تبیین این موضوع و سازوکارهای تأمین آن در تعلیم قرآنی از اهمیت

¹ Jacobs

² Crime Prevention Through Environmental Design

فراوانی برخوردار است. از سال ۱۹۴۵ م، ایده امنیت اقتصادی جایگاه والایی در دستور کار نظام‌های سیاسی یافته است و همه آن‌ها تلاش کرده‌اند که برای شهروندان خویش امنیت اقتصادی را تأمین کنند. در همین راستا قانون اساسی، جمهوری اسلامی ایران هم دولت را موظف به پی‌ریزی اقتصادی صحیح و عادلانه بر طبق ضوابط اسلامی برای ایجاد رفاه، رفع فقر و بر طرف ساختن هر نوع محرومیت در زمینه‌های تغذیه، مسکن، کار، بهداشت، تعمیر بیمه، تأمین خودکفایی در علوم و فنون و صنعت و کشاورزی کرده است.۱. از دیدگاه آموزه‌های قرآنی، انسان موجودی برگزیده است (۱۲۱ نحل) و بر دیگر موجودات برتری دارد (۷۰ اسراء) از همین دیدگاه، استغناى مادی و اقتصادى انسان در حیات مادی و دنیایی و در مسیر تعالی الهی امری ممدوح به شمار آمده است و لذا در همین راستا آیات الهی اشعار دارد که انسان، حق بهره‌برداری از جهان را دارد و آفرینش در اختیار اوست (۱۳ جاثیه) و هدف آفرینش وی، پرستش خدا و رشد و تعالی در مسیر بی‌نهایت الی‌الله است (۵۶ ذاریات). در شکل ۸ خلاصه‌ای از ساز و کارهای تأمین امنیت اقتصادی در تعالیم قرآنی نشان داده شده است.

شکل ۸: ساز و کارهای تأمین امنیت اقتصادی در شهر اسلامی
برگرفته از: یافته‌های پژوهش

بحث و نتیجه‌گیری

یکی از مهم‌ترین چالش‌هایی که ادبیات مرتبط با شهرهای اسلامی با آن مواجه است نبود پایگاه و کتب نظریه‌ای و تبیین میدان عمل این تفکر در شهرهاست. در واقع ادبیات موجود عمدتاً در حوزه معماری و گاه‌آنها نحوه طراحی الگوها و نمادهای اسلامی متوقف مانده و مکاتب و نظریه‌های بینان‌بخش و بسط‌دهنده که بتوان در آن پارادایم‌های فکری و شاخص‌های تبیین‌کننده شهر اسلامی را به طور دقیق دریافت، وجود ندارد. منظور آن است که آن‌گونه که در مکاتب فکری چون لیبرالیسم، سوسیالیسم، نئولیبرالیسم و سوسیال‌دموکراسی، نه‌لله‌های فکری در حوزه شهر بسط یافته، مورد انتقاد گرفته و دوباره رویکرد یا دیدگاهی متولد و بسط یافته است؛ در شهرهای اسلامی و به طور اخص در قلمرو مکتب اسلامی و برای شهرها دیده نمی‌شود. این در حالی است که برای یافتن ریشه‌های فکری و عملی و مشخصه‌های شهر اسلامی باید به قرآن و نهج‌البلاغه و احادیث استناد کرد و به نظر می‌رسد این ویژگی‌های اصول و رویه‌های عملکردی در همین منابع متوقف مانده است. اینکه اصلاً شهر اسلامی چیست، شهر اسلامی چه

۱ رک. اصل ۴۳ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

مشخصه‌هایی دارد، شهر اسلامی چگونه رشد و نمو می‌یابد، شهر اسلامی چگونه مورد برنامه ریزی قرار می‌گیرد و چگونه هدایت و ساماندهی می‌شود یا شاخص‌های تحقق یک شهر اسلامی چیست در ادبیات علمی و به طور اخص برنامه ریزی شهری مشاهده نمی‌شود و درست و مناسب به آن پرداخته نمی‌شود.

در این راستا و با توجه شکاف موجود، این پژوهش به سهم خود تلاش کرده است تا ادبیات مربوط به شهر اسلامی، ویژگی‌های آن، مشخصه‌های تبیین‌کننده آن بسط داده و چهره مغفول مانده آن را روشن سازد. علاوه بر این کمبودی، مطالعه ادبیات مرجع نشان دهنده غنای فکری و کامل بودن مکتب اسلام در شاخص‌های سفارش شده آن برای ویژگی‌های مهم شهر و شهرنشینی در دو حوزه تصمیم‌گیری و تصمیم‌گیری است که توسعه شهری را می‌تواند به بهترین نحو هدایت و ساماندهی کند. بر اساس یافته‌های این پژوهش شهر اسلامی می‌تواند با سه پیشران کلان توحید، عدالت و امنیت تحقق یابد.

توحید کلیدواژه‌ای اساسی در تحقق مکتب اسلامی و ویژگی بارز در چهره شهرهای اسلامی و ساکنان آن است. توحید بیان‌کننده ریشه و بنیان اصلی دین اسلام است. جدای از مباحث ماهوی و ویژگی‌های تبیین‌کننده مفهوم توحید و آثار طراحانه و معمارانه تبیین‌کننده آن در شهرها که در قالب مساجد و رنگ آسمانی‌گنبد‌های آن (از منظر معماری و طراحی شهری) مطالعه شده است، بسط مفهومی توحید که بتواند به تحقق شهر اسلامی به سهم خود منجر شود مطابق با آثار مرجع اسلامی از طریق سرمایه اجتماعی و تحقق حکمرانی خوب معنوی شکل می‌یابد.

سرمایه اجتماعی بنیان اساسی و وحدت بخش برای جامعه شهری به شمار آمده و به نوعی تحقق آن تضمین‌کننده اعتماد، مشارکت و همبستگی اجتماعی در شهرهاست. در ادبیات جهانی هم، ایده سرمایه اجتماعی در تداوم تاریخی ایده پردازی کارل مارکس درباره مفهوم سرمایه اقتصادی شکل گرفت. این رویکرد، به عنوان یکی از اشکال سرمایه غیر اقتصادی بر اهمیت تحقق شبکه روابط اجتماعی و اعتماد و وحدت اجتماعی حول بنیان‌های ارزشمند همبازی و مشارکت تأکید دارد. شاخصه‌های ارزشمندی چون مشارکت مندی، اعتماد اجتماعی، حس مسئولیت‌پذیری، تعاون و همبازی اجتماعی، ارزش مندی هویت و هنجارهای اجتماعی-فرهنگی در قالب یک سرمایه اجتماعی قوی به دست می‌آید و از دیرباز در شهرها مطرح بوده و امروزه از ایده آل‌های برنامه ریزی مدرن برای توسعه شهری انعطاف‌مند و مشارکت‌گراست. بسیاری از رویکردهای نوین امروزی در حوزه مدیریت شهری و برنامه ریزی شهری از سرمایه اجتماعی و وجود شکل قوی و پایدار آن به عنوان اصلی مهم در تحقق رویکردهای خود نام برده‌اند. رویکردهای چون برنامه ریزی مشارکتی، حکمرانی خوب شهری، تاب‌آوری شهری، تاب‌آوری اجتماعی، پایداری شهری و سایر نظریه‌های جدید از این جمله است.

در واقع، بسیاری از مفاهیمی که امروزه در قالب سرمایه اجتماعی تحت عنوان اعتماد اجتماعی، دلبستگی مکانی، تعاون و همبازی اجتماعی، مشارکت اجتماعی، وحدت و همبستگی اجتماعی، آگاهی و دانش اجتماعی مورد تأکید قرار می‌گیرد؛ در دین اسلام و نگاه اسلام به مساله شهر و اجتماع شهری همواره مطرح بوده و مطابق با یافته‌های پژوهش حاضر در مراجع اصلی دین اسلام به آن‌ها برای دستیابی به یک شهر و جامعه اسلامی تأکید شده است. به طوری که می‌توان گفت سرمایه اجتماعی به عنوان یک رکن فرهنگی در شهر اسلامی مورد توجه می‌باشد.

یکی دیگر از شاخصه‌های تحقق توحید در شهرهای اسلامی تحقق حکمرانی معنوی با رویکردی شفاف، عادلانه و وحدت بخش می‌باشد. آن چیزی که بعد از غیبت امام زمان (عج) در وجه کلان آن تحت عنوان ولایت فقیه نمود یافته است. حال در زمینه و بستر شهرها حکمرانی معنوی با خصوصیات خاص و با نگاه مساوات بخش و عادلانه و با رهبری منابع و دارایی‌های شهری می‌تواند نکته‌اتکای شاخصی برای تحقق شهر زیست‌پذیر اسلامی باشد.

امروزه ادبیات جهانی با اتکا به شاخصه‌هایی متعالی چون شفافیت، مسئولیت‌پذیری، کارایی، مشارکت و عدالت محوری گذار از حکومت به حاکمیت و حکمرانی خوب شهری را برای اداره امور شهرها و نیازهای آن پیشنهاد می‌دهد. حکمرانی خوب، رویکردی در راستای انعطاف‌مندی، مشارکت‌گرایی، کارایی و شفافیت را در مدیریت شهرها دنبال می‌کند که با تحقق اهداف و استراتژی‌های تمام ذینفعان شهری از جمله جامعه مدنی و بخش‌های خصوصی و سایر نهادها در کنار هم و به صورت هم‌افزا نه متفرق و جزیره‌ای می‌باشد. آن چیزی که با رجوع به قرآن کریم، احادیث و متون دینی مرتبط در اهداف وحدت بخش، همیارانه، شفاف و عادلانه یک حکمران قلمرو اسلامی (رهبری کریمانه) قابل استنباط و دریافت می‌باشد. نکته مهم بعدی داشتن ویژگی‌های «رهبری» در حکمرانی است. امروزه دانش مدیریت با اتکا به حوزه رفتار سازمانی گذار از مدیریت به سمت رهبری را پیشنهاد می‌دهد. چرا که یک رهبر علاوه بر این که یک استراتژیست است فردی تعامل‌گرا و توانمندساز است و با اتکا به توانمندی‌های دانش‌بینان می‌تواند

منابع انسانی و سیستم تحت هدایت خود را به سمت پایداری سوق دهد. بنابراین حکمران شهر اسلامی علاوه بر داشتن ویژگی‌های یک حکمران عادل و مساوات طلب باید یک رهبر نیز باشد تا ویژگی و شاخصه‌های مدنظر اسلام مبنی بر جامعیت در اداره امر و شهر و رویکرد تعاملی را پیاده سازد.

دومین پیشران شناسایی شده توسط پژوهش حاضر برای تبیین ویژگی‌های شهر اسلامی، عدالت می باشد. شهید استاد مطهری در باب اهمیت عدالت در مکتب اسلام، به پیروی از اندیشه و عمل حضرت علی (ع)، عدالت را مبنای سیاست و فلسفه اجتماعی اسلام دانسته و آنرا ناموس بزرگ اسلام تلقی می‌کردند. جدای از دین اسلام و تاکید همواره آن بر تحقق اصل عدالت بین مسلمانان و توصیه به تحقق آن؛ عدالت کلید واژه اساسی و هدف اصلی تمام رویکردها و نظریه‌ها برای تحقق یک شهر زیست پذیر و انسان مدار می‌باشد. در واقع بسیاری از نظریه‌های نوین عصر حاضر در قلمرو جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری به خصوص از دهه ۷۰ قرن بیستم به بعد در راستای تبیین اهمیت و تحقق عدالت در بهره‌مندی از فضا می باشد. نظریه‌های هانری لوفور در مورد تولید فضا، رادیکالیسم در جغرافیا، نئومارکسیسم در جغرافیا و عدالت اجتماعی و شهر از دیوید هاروی و حق به شهر هانری لوفور و بسط یافته دیوید هاروی و سایر رویکردهای نوین آمایش شهری در بن مایه خود از عدالت و تحقق آن در شهرها سخن می‌گویند.

آرمان شهر اسلامی در پیروی از کلام پروردگار، سنت پیامبر و روایات معصومین به برقراری عینی عدالت و نیز قرار دادن مناسب هر چیز در جای خود و خلق فضاها با اندازه‌های مناسب اقدام می‌نماید. در این رابطه تجلی عدالت اجتماعی در ساختار شهری، توجه توأم به سه وجه شهروندان، کالبد شهر و مدیریت شهری ضروری است. توجه به شهروندان و انسان مداری می‌تواند به تلاش برای تحقق عدالت در زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی و زیست محیطی منجر شود و در ورای آن فضای برابر برای رشد و توسعه شهروندان و تحقق جامعه مدنی مشارکت مند و شکوفا فراهم آورد.

در نهایت امنیت به عنوان سومین پیشران کلان برای تحقق یک شهر اسلامی است. امنیت به عنوان اساس وجود هر پهنه سکونتگاهی و ادامه یافتن روند و جریان زندگی و توسعه می‌باشد. در واقع شهر امن اسلامی یکی از ساخت‌های عینی مفهوم شهر اسلامی است و تحقق ایده‌های اسلامی و هر ایده آرمان‌خواهانه و عدالت‌گرایانه در سایه امنیت است که نمود می‌یابد. امنیت از مفاهیم اساسی در طراحی شهری و برنامه‌ریزی ایمنی در شهرهاست به طوری که نظریه پردازان مطرحی چون جین جاکوبز در کتاب مرگ و زندگی شهرهای آمریکایی و چشمان خیابان و اسکار نیومن در کتاب خلق فضاهای قابل دفاع بر اهمیت امنیت شهری تاکید کرده‌اند. حال اسلام علاوه بر امنیت اجتماعی و پرهیز از ناهنجاری‌ها در جامعه و جرم و جنایت که زینده یک شهر اسلامی نیز پا را فراتر گذاشته و امنیت اقتصادی را نیز در بلاد اسلامی مطرح می‌کند امنیتی که از پرهیز از فساد و رویه‌های رذیله مانند ربا و احتکار... در شهرهای اسلامی رخ می‌دهد. نکته با اهمیت دیگر این است که قرآن نامی در شهرها را نتیجه اعمال و کردار بد انسان‌ها و تحقق شهر امن را در اعمال و رفتار نیکو بیان کرده است که خود سرمنشا اصلی امنیت علاوه بر استحکامات کالبدی و فضایی در شهرها می‌باشد. همه موارد یاد شده عوامل کلیدی هستند که به تحقق شهر از منظر اسلامی کمک می‌کنند تا ساکنان آن بتوانند در نهایت رشد و تعالی در آن زندگی کنند.

منابع

قرآن کریم

- بورکهارت، تیتوس، (۱۳۷۰). ارزش‌های جاویدان هنر اسلامی. ترجمه سید محمد آوینی، مجموعه مقالات جاودانگی و هنر، تهران
بورکهارت، تیتوس، (۱۳۷۲). روح هنر اسلامی. ترجمه سید حسین نصر، حوزه هنری، تهران
توسلی، مهدی و بلخاری قهی، حسن، (۱۳۹۲). واکاوی مولفه‌های فرهنگی سرمایه اجتماعی در شهر اسلامی. همایش ملی معماری پایدار و توسعه شهری، بوکان
جمالی نژاد، مهدی و طلاکش، سید محمد رضا، (۱۳۹۲). تدوین اصول و مبانی اسلامی برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای بر اساس مبانی فلسفی اصفهان با رویکرد پیشرفت و کاربردگرایی به شرایط موجود کشور. دومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت: مفاهیم، مبانی و ارکان پیشرفت

رحیمی، حسین، (۱۳۸۶). در جستجوی شهر اسلامی پایدار. فصلنامه علمی-پژوهشی پیک نور، (۲)۵، ۹۰-۹۸

رحیمی، لیلا، نقی زاده، محمد، (۱۳۹۵). تجلی عدالت اجتماعی در ساختار شهر اسلامی (محل). هویت شهر، (۲۶)۱۰، ۱۳-۲۰

سرتیپی پور، محسن، (۱۳۸۷). بن‌مایه‌های هنر اسلامی در اندیشه تیتوس بورکهارت. نشریه علمی پژوهشی صفا، (۲)۱۷، ۹۲-۱۰۰

شریف الرضی، محمد بن حسین، (۱۳۸۳). نهج البلاغه. ترجمه محمد دشتی، چاپ هفتم، آل علی (ع)، قم

صفایی پور، مسعود، سجادیان، مهیار، (۱۳۹۴). جستاری بر تحولات و تطورات مفهوم شهر اسلامی. فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی شهری چشم انداز زاگرس، ۷(۲۴)، ۱۶۰-۲۰۳

طاهری، محمد، (۱۳۸۸). عدالت از نگاه شهید مطهری. پگاه حوزه، ۲۳(۲۵۳)

غقاری نسب، اسفندیار، (۱۳۹۸). درآمدی بر روش تحقیق پدیدارشناسی. انتشارات بهمن برنا

فضل الله همدانی، رشیدالدین، (۱۳۵۸). سوانح الافکار رشیدی. به کوشش محمدتقی دانش پژوه، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران

فلاحی، سمیه، (۱۳۹۰). بر ساخت شهر اسلامی. مطالعات شهر ایرانی اسلامی. ۱(۳)، ۳۵-۴۴

قرائتی، محسن، (۱۳۹۳). تفسیر نور. انتشارات مؤسسه در راه حق

هنرور، محسن، پاسبان خمیری، رضا و طراوت، محدثه، (۱۳۹۴). ارزیابی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در شهر ایرانی از دریچه متون کهن ادبیات فارسی. باغ نظر، ۱۲(۳۳)، ۴۱-۵۸

References

- Abu-Lughod J. (1987). The Islamic City - Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance. *International Journal of Middle East Studies*. 19(2):155-176.
- Alsayyad N. (1991). *Cities and Caliphs: on the Genesis of Arab Muslim Urbanism*. New York: Greenwood Press
- Alsayyad N. (1996). *The Study of Islamic Urbanism: A Historiographic Essay*. Built Environment. 22 (2):91-97.
- Alsayyad N, Tureli I. (2009). Islamic Urbanism. In *International Encyclopedia of Human Geography*. Oxford: Elsevier. 598-606.
- Aldous, Gregory (2013), *The Islamic City Critique: Revising the Narrative*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 471-493
- Ardalan N, Bakhtiar L. (1973). *The Sense of Unity: The Sufi Tradition in Persian Architecture*. Chicago: University of Chicago Press
- Akkach S. (2005). *Cosmology and Architecture in Premodern Islam: An Architectural Reading of Mystical Ideas*. State Univ of New York Pr
- Atshan, S., Bixler, R. P., Rai, V., & Springer, D. W. (2020). Pathways to urban sustainability through individual behaviors: The role of social capital. *Environmental Science & Policy*, 112, 330-339.
- Burckhardt T. (1992). *Fez: City of Islam*. Islamic Texts Society
- Burckhardt T. (1976). *Art of Islam: Language and Meaning*. London: World of Islam Festival Trust
- Cento Bull, A., & Jones, B. (2006). Governance and social capital in urban regeneration: A comparison between Bristol and Naples. *Urban Studies*, 43(4), 767-786.
- Falahat S. (2011). *Building the Concept of Islamic City*. *Journal of Studies on Iranian Islamic City*. 1 (3). [Persian]
- Hakim BS. (1986). *Arabic-Islamic Cities; Building and Planning Principles*. London: Kpi Limited
- Hourani A, Stern S. (1970). *the Islamic City: A Colloquium*. Oxford: University of Pennsylvania Press
- Hutchinson, J., & Vidal, A. C. (2004). Using social capital to help integrate planning theory, research, and practice. *American Planning Association. Journal of the American Planning Association*, 70(2), 142.
- Lapidus IM. (1967) *Muslim Cities in the Later middle Ages*. Cambridge: Mass
- Lapidus IM. (1975) *The separation of state and religion in the development of early Islamic society*. *Int J Middle East Stud*. 6(4):363-85.
- Marçais W. (1928). *Islam and Urban Life*. *Reports of the Sessions for the Academy of Inscriptions and Belles-Lettres*. 72 (1):86-100. [French]

- Marçais G. Muslim Urbanism. 5th Congress of the Federation on Scientific Societies of North Africa; Mixture of History and Archeology of the West Muslim, 1940, Algiers. Published on 1957; 219-31. [French]
- Marçais G. (1945). Designing Cities in Islam. Algiers Review; 517-33. [French]
- Mortada H. (2003). Traditional Islamic Principles of Built Environment. London: Routledge Curzon
- McEwen, L., Holmes, A., Quinn, N., & Cobbing, P. (2018). 'Learning for resilience': Developing community capital through flood action groups in urban flood risk settings with lower social capital. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 27, 329-342.
- Naghi Zadeh M. (2010). Thinking on the Nature of Islamic City. *Journal of Studies on Iranian Islamic City*. 1(1): 1-14. [Persian]
- Nasr SH. (1987). Traditional Islam in the Modern World. London: Kegan Paul International
- Nasr SH. (1990). Islamic Art and Spirituality. New York: State University of New York Press
- Omer S. (2012). towards Reviving Islamic Architecture. Medinanet.Org
- Partovi, Parvin (2008), [Sense of Place (in Persian)], Tehran, Art Academy.
- Pérez, M, and G. Cannella, (2013), Situational Analysis as an Avenue for Critical Qualitative - Research: Mapping Post-Katrina New Orleans. *Qualitative Inquiry* 19(7)
- Pourahmad A, Mousavi S. (2011). The Social Nature of an Islamic City. *Journal of Studies on Iranian Islamic City*. 1(2):1-11 [Persian]
- Pourjafar MR, Pourjafar A, Safdari S. (2015). Various Types of Islamic City and Pointing out to Defining the Major Aspects of Ideal Islamic City. *Journal of Researches on the Islamic Architecture*. 3 (3):1-17. [Persian]
- Pirnia MK, Memarian GH. (1995). Understanding Iranian-Islamic Architecture. Tehran: Science and Technology University; [Persian]
- Raymond A. (1994). Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent View. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 21(1): 3-18.
- Seamon, D. (2000). Phenomenology, Place, Environment, and Architecture: A Review of the Literature, [database online], [cited 11/4/2013]. Available from http://www.arch.ksu.edu/seamon/article_summary.htm
- Tasavori, M., Zaefarian, R., & Eng, T. Y. (2018). Internal social capital and international firm performance in emerging market family firms: The mediating role of participative governance. *International Small Business Journal*, 36(8), 887-910
- Von Grunebaum G. (1955). The Structure of the Muslim Town. *Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*. London: Routledge and Kegan Paul. 141-158